

การวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย : แนววัฒนธรรมชุมชน*

กาญจนา แก้วเทพ

สิงหาคม 2530

คำนำ

สำหรับการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย โดยอาศัยแนวทางการพัฒนาแบบวัฒนธรรมชุมชน นั้น ผู้เขียนมีความเห็นโดยส่วนตัวว่า การวิจัยในแนวนี้น่าที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน ยังไม่ได้มีแนวทางที่เป็นระบบระเบียบหรือมองเห็นได้อย่างชัดเจนแน่นอน ซึ่งอาจจะเป็นเพราะว่า การพัฒนาตามแบบวัฒนธรรมชุมชนนั้นยังเป็นเรื่องใหม่ งานวิจัยที่เกี่ยวกับเรื่องนี้ก็คงน่าจะยังอยู่ในระยะเริ่มต้นเท่านั้น และยังคงต้องมีกระบวนการพัฒนาที่จะต้องดำเนินต่อไปอีกยาวนาน สำหรับข้อเขียนชิ้นนี้เป็นเพียงการสรุปทเรียนบางส่วนจากประสบการณ์ของผู้เขียนเอง ดังนั้น จึงมีลักษณะการให้คำอธิบายแบบเฉพาะกรณีมากกว่าจะเป็นข้อสรุปทั่วไป และแทนที่จะเป็นการให้คำตอบแบบสำเร็จรูป ข้อเขียนชิ้นนี้กลับจะมีลักษณะเป็นการตั้งคำถามและความพยายามที่จะค้นหาคำตอบมากกว่า ดังนั้นผู้เขียนจึงรอคอยและกระหายอย่างยิ่งที่จะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ หรือการแสดงความคิดเห็นจากผู้ที่มีความสนใจร่วมกัน

เมื่อเปรียบเทียบกับมิติด้านการเมืองหรือเศรษฐกิจแล้ว ปริมาณของส่วนที่เรียกว่า "วัฒนธรรม" นั้นดูจะมีความหลากหลาย กว้างขวาง และซับซ้อนกว่ามิติอื่นๆ ดังนั้น การที่เราจะทำการศึกษาวิจัยอย่างไรนั้น ก็ย่อมขึ้นอยู่กับการให้คำนิยาม กรอบแนวความคิดที่ใช้ วิธีการวิจัย วิธีการเก็บข้อมูล วิธีการตีความหมายข้อมูล รวมไปถึงจนถึงวิธีการนำเสนอข้อมูลเป็นอย่างมาก ในประเด็นนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า การวิจัยเพื่อพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนนั้นออกจะเบี่ยงเบนไปจากลักษณะการวิจัยตามแบบประเพณีหรือการวิจัยในลักษณะวิชาการค่อนข้างมาก เราอาจจะพอกล่าวได้ว่า วิธีการวิจัยแบบนี้มีแนวโน้มที่จะโอนเอียงไปทางด้านแนวคิดใหม่ๆของงานวิจัย เช่น การวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก (Conscientizing Research) หรือการวิจัยแบบมีส่วนร่วม (Participatory Research)⁽¹⁾ และสิ่งนี้อาจจะเป็นกำแพงขวางกั้นอันหนึ่งที่ทำให้การสื่อสารในแวดวงวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มีความยากลำบากขึ้น

จากประสบการณ์ส่วนตัวในการศึกษาวิจัยถึงมิติด้านวัฒนธรรมในงานพัฒนานั้น แม้ว่าในระยะเริ่มแรก ผู้เขียนจะยังไม่สามารถพัฒนาแนวความคิดความเข้าใจที่ชัดเจนและเป็นระบบต่อเรื่อง

* บทความเสนอในการประชุมสัมมนาทางวิชาการวิจัยประจำปี 2530 เรื่อง "แนวคิดเชิงทฤษฎีและการวิจัยเพื่อการพัฒนาสังคมไทย" จัดโดยศูนย์วิจัย มหาวิทยาลัยศิลปากร วันที่ 27-28 สิงหาคม 2530 ตีพิมพ์ใน วารสาร มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ 9:2(ธ.ค.2531-พ.ค.2532)

นี้ ยังไม่สามารถจะให้คำนิยามไว้ถูกต้องได้ว่า "วัฒนธรรมคืออะไร" หรือไม่สามารถจะตอบคำถามได้ว่า "วัฒนธรรมจำเป็นต่องานพัฒนาอย่างไร" แต่เราก็ถือหลักการทำงานว่า แม้จะยังไม่มีความเข้าใจที่ชัดเจนนัก (อาจจะมีความรู้เบื้องต้นมาบ้างจากการอ่าน) เราก็เริ่มลงมือทำการวิจัยควบคู่ไปกับการค้นคว้าหาความคิดความเข้าใจ กล่าวคือ **ทำไปศึกษาไป** เพราะบางคำตอบสำหรับคำถามข้างต้นนั้นอาจจะอยู่ตอนท้ายๆของกระบวนการวิจัยก็เป็นได้ อย่างไรก็ตาม เป้าหมายที่รับรู้กันอย่างชัดเจนแน่นอนในระหว่างนักวิจัย นักพัฒนา และชาวบ้านที่ร่วมอยู่ในโครงการพัฒนา ก็คือ การมาร่วมกันศึกษาค้นคว้านี้ก็เพื่อจะเพิ่มพูนทักษะและแสวงหาเครื่องมือในการทำงานพัฒนาด้านวัฒนธรรม และต้องการจะศึกษาเจาะลึกในประเด็นเรื่องงานวัฒนธรรมบางหัวข้อที่มีเงื่อนไขหรือเวลาเป็นตัวกำหนดเรียกร้อง เช่น เกิดปัญหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในภาคปฏิบัติ และในเวลาเดียวกันก็มีเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยให้มีความเป็นไปได้ที่จะศึกษา

กล่าวสำหรับการทำงานพัฒนาด้านวัฒนธรรมนั้น ในหลายกรณีไม่ได้มีรูปแบบวิธีการทำงานที่มองเห็นได้ว่ามีลักษณะเฉพาะตัว กล่าวคือ เราไม่สามารถจะระบุได้ว่า นี่คือโครงการพัฒนาแบบวัฒนธรรม โดยส่วนใหญ่แล้ว เราจะยังคงเห็นลักษณะการทำงานในรูปแบบโครงการเศรษฐกิจโดยทั่วไป เช่น โครงการธนาคารข้าว ธนาคารควาย ธนาคารยา สหกรณ์ร้านค้า กลุ่มสมุนไพรม เป็นต้น ซึ่งโดยรูปแบบแล้ว กิจกรรมการพัฒนาเหล่านี้ยังเป็นการทำงานโครงการด้านการส่งเสริมเศรษฐกิจอยู่ อาจจะมีบางโครงการที่พอมองเห็นได้ชัดเจนว่าเป็นโครงการด้านวัฒนธรรม เช่น โครงการเก็บรวบรวม "ทา" (นิทาน คำร้องที่ใช้ในพิธีกรรมต่างๆของชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยง) การศึกษาเนื้อหาของผญา หรือการศึกษารูปแบบและเนื้อหาของพิธีกรรมต่างๆบางอย่างเช่น ประเพณีทานทอด แต่ไม่ว่าจะเป็นการทำโครงการเศรษฐกิจในแบบแรกหรือการทำโครงการวัฒนธรรมในแบบหลัง ก็สามารถจะเป็นการทำงานพัฒนาในมิติวัฒนธรรมได้ทั้งสิ้น ทั้งนี้เพราะชื่อหรือรูปแบบของโครงการนั้นมิได้เป็นตัวกำหนดว่าจะเป็นการทำงานเชิงวัฒนธรรมหรือไม่ หากแต่ orientation ในวิธีการทำงาน หรือเนื้อหาสาระในการทำงานต่างหากจะเป็นตัวบ่งบอกว่า นักพัฒนาได้ผนวกงานด้านวัฒนธรรมเข้าไปด้วยหรือเปล่า ด้วยเหตุนี้ เราจึงอาจจะทำโครงการธนาคารข้าวแบบมีเป้าหมายทางเศรษฐกิจล้วนๆ หรือทำธนาคารข้าวแบบมีเนื้อหาทางวัฒนธรรมด้วยก็ได้

ผู้เขียนมีความเห็นส่วนตัวว่า สำหรับแนวทางการพัฒนาสังคมไทยแนววัฒนธรรมชุมชนนั้น คงจะเป็นเพียงหนทางหนึ่งเท่านั้นที่จำเป็นจะต้องดำเนินการให้ประสานสอดคล้องไปกับหนทางอื่นๆ กล่าวคือ เป็นเพียงยุทธวิธีหนึ่งที่จะต้องประสานไปกับแนวทางการพัฒนาแบบอื่นๆ หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า การพัฒนาแนวทางวัฒนธรรมนั้นมิใช่ทางเลือกเพียงทางเดียวเท่านั้น และยังคงจะต้องระวางแนวโน้มที่จะมองเห็นการพัฒนาในแนวนี้นี้ว่าเป็นสูตรสำเร็จหรือยาครอบจักรวาลที่จะแก้ไขปัญหานั้นๆที่เกิดขึ้นในการพัฒนา

ประวัติความเป็นมาของความสนใจในการพัฒนาแนววัฒนธรรม

เพื่อช่วยวางพื้นฐานด้านความเข้าใจในการวิจัยแนววัฒนธรรม ในเบื้องต้น เราน่าจะสืบสวนหาว่า การพัฒนาในแนวนี้เริ่มมาอยู่ในความสนใจของนักพัฒนาทั้งหลายได้อย่างไร สำหรับในกรณีของไทยนั้น อิทธิพลที่กระตุ้นให้เกิดความสนใจในแนวทางนี้น่าจะมาจากทั้งอิทธิพลทางสากล (จากภายนอกประเทศ) และอิทธิพลที่เกิดมาจากภายในเอง คือ การสรุปประสบการณ์การพัฒนาที่ผ่านมา

สำหรับอิทธิพลจากทางสากล เนื่องจากแนวความคิดในการพัฒนาเองก็มีการแปรเปลี่ยนเป็นขั้นตอนต่างๆ ความคิดเรื่องการพัฒนาเริ่มต้นขึ้นในช่วงหัวเลี้ยวหัวต่อของการปลดปล่อยตัวเองของประเทศเมืองขึ้นจากลัทธิล่าอาณานิคม หลังจากปลดปล่อยตัวเองแล้ว ประชาชนในประเทศเหล่านั้นก็เริ่มคิดถึงเรื่องวัฒนธรรมหรือเอกลักษณ์ของตัวเอง คือต้องการจะแสดงความเป็นอิสระ ความเป็นเอกราช ดังนั้น ความหมายของการพัฒนา จึงเป็นการต่อสู้กับลัทธิล่าเมืองขึ้นด้วยการสร้างสรรค์วัฒนธรรมของตนเองขึ้นมา แต่ในราวทศวรรษ 1950 แนวความคิดเกี่ยวกับการพัฒนาเริ่มเปลี่ยนแนวทางไป กลายเป็นเรื่องของเศรษฐกิจ หลังจากที่ได้มีการเสนอแบบจำลองขั้นตอนความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจที่มีประเทศที่พัฒนาแล้วเป็นตัวต้นแบบ ฉะนั้น การถกเถียงโต้แย้งกันครั้งแรกที่เกี่ยวกับการพัฒนา จึงเป็นการโต้แย้งระหว่างวัฒนธรรมและเศรษฐกิจว่าอันไหนสำคัญกว่ากัน⁽²⁾

พวกที่ถือหางข้างเศรษฐกิจจะมีแนวคิดว่า ทุกวันนี้การที่ประเทศด้อยพัฒนาทั้งหลายยังไม่เจริญนั้น ก็เพราะมีอุปสรรคจากภายในเป็นตัวกีดขวางความเจริญ อันได้แก่ บรรดาสถาบันดั้งเดิมต่างๆ เช่น วัฒนธรรมประเพณี ความเชื่อ ศาสนา ดังนั้น จึงต้องหาทางเปลี่ยนแปลงด้วยการนำเอาสถาบันแบบใหม่ เช่น ระบบการศึกษาเข้ามาแทนที่สถาบันเดิม (เป็นกลยุทธแบบ Substitution) แนวทางพัฒนาในช่วงสองทศวรรษแรกแห่งการพัฒนา คือ 1960-1980 ซึ่งมีการพัฒนาแนวทางเศรษฐกิจเป็นทักษะแม่บทได้ครอบงำความคิดการพัฒนาในประเทศต่างๆ โดยส่วนใหญ่ อย่างไรก็ตาม หลังจากสองทศวรรษแห่งการพัฒนาได้ผ่านพ้นไป ผลลัพธ์ที่ปรากฏขึ้นในความเป็นจริงกลับไม่เป็นไปตามที่วางแผนเอาไว้ แม้ว่าจะมีการนำเอาวิชาการ วิชาการ เทคโนโลยี เงินลงทุนจากต่างประเทศเข้ามาใส่มากมาย ประเทศต่างๆ ในโลกที่สามก็ยังไม่พัฒนา จึงเกิดการตั้งคำถามว่า การพัฒนาที่เราทำนั้นถูกกำหนดมาจากข้างบนหรือเปล่า เราได้ละเลยประเพณีวัฒนธรรมดั้งเดิมที่เคยมีอยู่ของชาวบ้านหรือเปล่า รวมทั้งเริ่มมีการตรวจสอบทักษะที่ว่าวัฒนธรรมประเพณีดั้งเดิมเป็นอุปสรรคของการพัฒนาว่าเป็นความจริงมากน้อยเพียงใด

และเมื่อทางเลือกอีกทางหนึ่ง คือการพัฒนาด้านวัฒนธรรมได้รับการรื้อฟื้นความสนใจขึ้นมา ก็เริ่มมีการถกเถียงกันว่า "จริงๆ แล้วความหมายของคำว่า "วัฒนธรรม" นั้นคืออะไรกันแน่" แต่ก่อนนั้น เวลาที่เราพูดถึงวัฒนธรรมไทย เราก็มักจะหมายถึงการรำไทย การสร้างวัดวาอารามแบบไทย ถ้าเป็นวัฒนธรรมยุโรปก็หมายถึงการเต้นรำ การสร้างโบสถ์แบบยุโรป นี่เป็นความเข้าใจวัฒนธรรมที่

ยังไม่ถูกต้องทั้งหมดและยังไม่ลึกซึ้งมากพอ เพราะเป็นความเข้าใจต่อวัฒนธรรมที่มองแค่รูปแบบภายนอกเท่านั้น และในความหมายเดิมนี้ ดูเหมือนจะมีการแยกมิติเศรษฐกิจ การเมือง และ วัฒนธรรมออกจากกัน

แต่สำหรับในความหมายใหม่นั้นจะเปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวคือ เวลาที่เราพูดถึงแบบจำลองการพัฒนาเศรษฐกิจ เศรษฐกิจที่เราพูดถึงไม่ใช่เป็นเศรษฐกิจส่วนๆ หากแต่มี "คุณค่า" บางอย่างอยู่เบื้องหลัง อย่างระบบเศรษฐกิจแบบยุโรปก็วางอยู่บนคุณค่าของการแข่งขัน ซึ่งดีชิงเด่นกัน การคิดถึงแต่ตัวเอง แต่ก็ยังมีระบบเศรษฐกิจแบบอื่นซึ่งมีคุณค่าของการแบ่งปันช่วยเหลือ แลกเปลี่ยน คุณค่าที่อยู่ภายในที่แตกต่างกัน ทำให้รูปแบบเศรษฐกิจ การจัดองค์กรเศรษฐกิจมีความแตกต่างกัน และในที่นี้ ระบบคุณค่าที่อยู่เบื้องหลังนั่นเอง คือความหมายใหม่ของคำว่า "วัฒนธรรม" (จะกล่าวถึงรายละเอียดของความหมายนี้ในตอนต่อไป) สำหรับในความหมายใหม่นี้ เป็นที่น่าสังเกตว่า เราไม่อาจจะแยกมิติเศรษฐกิจ การเมือง และ วัฒนธรรมออกจากกันได้อย่างเด็ดขาด

การเคลื่อนไหวด้านวัฒนธรรมในระดับสากลเริ่มปรากฏผลลัพท์อย่างชัดเจน เมื่อมีการประชุมในยูเนสโกในช่วงปี 1980 เริ่มมีการโต้แย้งทางด้านความคิดเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมเหมือนกัน ยูเนสโกมีความคิดค่อนข้างชัดเจนเกี่ยวกับเรื่องวัฒนธรรมและการพัฒนา กล่าวคือ เห็นว่าการพัฒนาแบบเดิมที่ผ่านมานั้น เป็นลักษณะมาจากข้างนอก ก่อเกิดมาจากข้างนอก ไม่ว่าจะเป็นความต้องการ แนวคิด แบบจำลอง วิธีการพัฒนา ล้วนก่อตัวมาจากภายนอกทั้งสิ้น นี่จึงเป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้การพัฒนาล้มเหลว เปรียบเสมือนเราเอาผลไม้จากเมืองนอกมาปลูกในบ้านเราที่มีสภาพดิน ภูมิอากาศแตกต่างกัน ฉะนั้น ยูเนสโกจึงเสนอว่า การพัฒนาจะต้องมีลักษณะเริ่มจากภายใน โดยต้องเริ่มดูว่า เมล็ดพืชอะไร ต้นไม้จะอะไร ดอกไม้จะอะไรที่เจริญในเมืองไทย ก็ต้องเริ่มต้นจากตรงนั้น เมื่อก้าวมาถึงจุดนี้ เราจะเห็นว่าได้มีจุดเปลี่ยนในกรอบทัศนะเรื่องการพัฒนา 2 ประการ ประการแรก คือทัศนะที่มองว่าวัฒนธรรมดั้งเดิมจะเป็นอุปสรรคนั้น กลับเป็นไปในทางตรงกันข้ามคือ วัฒนธรรมดั้งเดิมกลับจะเป็นเงื่อนไขที่จำเป็นหรือเป็นเงื่อนไขที่เอื้ออำนวยต่อการพัฒนา ประการที่สอง ยุทธวิธีในการนำเอาวัฒนธรรมแบบใหม่มาใส่แทนที่วัฒนธรรมดั้งเดิม (substitution) นั้นก็กลับเปลี่ยนเป็นการพัฒนาที่มีจุดเริ่มต้นจากวัฒนธรรมดั้งเดิม (Indigenization) หรือเป็นการปรับประสานระหว่างวัฒนธรรมใหม่กับวัฒนธรรมเก่า (Articulation/Hybridization)

สำหรับในกรณีของไทย (เฉพาะส่วนที่ผู้เขียนมีประสบการณ์) แรงจูงใจให้เกิดความสนใจในด้านวัฒนธรรมเพื่อการพัฒนา นั้นมาจากหลายสาเหตุต่างๆกัน ก่อนหน้าที่จะเริ่มมีความสนใจแนวทางนี้นั้น งานพัฒนาโดยส่วนใหญ่จะมุ่งเน้นด้าน โครงการพัฒนาเศรษฐกิจแบบต่างๆ แต่หลังจากได้มีการติดตามประเมินผลโครงการดังกล่าว ในหลายกรณีจะพบว่า แม้ว่าผลงานจากโครงการนั้น จะช่วยทำให้ชาวบ้านกินดีอยู่ดี มีฐานะความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นกว่าแต่ก่อน แต่ทว่าก็มีผลสืบเนื่องด้านลบติดตามมาหลายประการอย่างไม่อาจจะหลีกเลี่ยงได้ เช่น ชาวบ้านจะแตกสามัคคี

ทะเลาะเบาะแว้งกันเรื่องผลประโยชน์ ในบางแห่ง ผู้นำชุมชนบางคนที่เคยเป็นที่เคารพนับถือมานาน เมื่อเข้ามาเป็นผู้นำโครงการและต้องประสบกับแรงผลักดันทางเศรษฐกิจบ้าง (เช่น ต้องเสียสละมาทำงานให้ส่วนรวม จนมีปัญหาด้านเศรษฐกิจส่วนตัว) เกิดการหลงผิดคิดโลก เนื่องจากทำงานอยู่กับเงินๆทองๆ ก็อาจจะคอร์รัปชั่นและต้องหลบหนีออกไปจากหมู่บ้าน ปัญหาคอร์รัปชั่นเป็นปัญหาหนึ่งที่แก้ไม่ตก และมักเกิดขึ้นอยู่เสมอไม่ว่าจะมีการตั้งกฎเกณฑ์ให้รัดกุมสักเพียงใดก็ตาม จึงได้เริ่มมีการประเมินกันว่า โครงการพัฒนาเศรษฐกิจจากภายนอกนั้นมักจะเข้าไปทำลายผู้นำชุมชนและทำให้ชุมชนแตกสลาย (3)

นอกจากนั้น ในบางกรณี ผลงานของการพัฒนาจะคลั่งคลึงเพียงพู่อยู่เฉพาะตอนที่องค์กรพัฒนาจากภายนอกทำงานอยู่ด้วย แต่ชุมชนไม่สามารถจะดำเนินกิจกรรมให้ต่อเนื่องในระยะยาว หรือไม่สามารถจะขยายพัฒนาโครงการได้เองตามลำพัง ส่วนใหญ่แล้วโครงการมักจะซบเซาหรือล้มหายตายจากไปเลยเมื่อองค์กรพัฒนาถอนตัวออกมา ปัญหาเรื่องการที่ชุมชนมาขึ้นต่อองค์กรพัฒนาแทนที่จะสามารถพัฒนาศักยภาพในการพึ่งตนเองและปัญหาเรื่องความยั่งยืนของงานพัฒนาจึงเป็นปัญหาใหญ่ๆที่องค์กรพัฒนาจะต้องเผชิญ นอกจากนี้ ในบางกรณี องค์กรพัฒนาจากภายนอกก็ยังต้องพบกับปรากฏการณ์แปลกๆจากส่วนของชาวบ้าน (ตามสายตาของนักพัฒนา) เช่น ในกรณีของชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยงที่กำลังอยู่ในขั้นตอนที่อิทธิพลจากภายนอกเริ่มเข้าไปแทรกแซงและทำลายวัฒนธรรมดั้งเดิม ดังนั้น เมื่อสามารถแก้ไขปัญหาด้านปากท้องให้พอมีอยู่มีกินได้ระดับหนึ่ง และได้มีการวางแผนร่วมกันที่จะขยายกิจกรรมต่อไป นักพัฒนาก็ต้องแปลกใจที่ชาวบ้านไม่สนใจที่จะพัฒนา "ความเจริญ" หรือความมั่งคั่ง (เช่น ด้านไฟฟ้า ถนนหนทาง หรือสาธารณสุข) หากแต่สนใจที่จะใช้ทรัพยากรส่วนเกินของกลุ่มไปในการรื้อฟื้นและทำนุบำรุงวัฒนธรรมที่กำลังจะหมดไปของตน ในภาคอีสานหลายแห่ง ในชุมชนที่เป็นห่วงต่อความเป็นปึกแผ่นของหมู่บ้าน อาจจะตัดสินใจให้โครงการพัฒนาที่มีปัญหาเรื่องผลประโยชน์ขัดกันล้มเลิกไปเลย เพื่อแลกกับการรักษาความสามัคคีของชุมชนเอาไว้(4)

จากสถานการณ์หลายอย่างที่กล่าวมาข้างต้นนี้ ทำให้นักพัฒนาต้องหันกลับมาทบทวนกรอบแนวคิดของตนเสียใหม่ เพื่อหาทางทำความเข้าใจและหาทางแก้ไขปัญหาคือต้องเผชิญอยู่ในด้านหนึ่ง นักพัฒนาต้องเริ่มยอมรับขีดจำกัดของกรอบความคิดและแบบจำลองการพัฒนาที่เคยมีอยู่ว่าไม่เพียงพอจะแก้ไขปัญหาในภาคปฏิบัติได้ กล่าวคือ การที่จะสนใจแต่เฉพาะการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ การสร้างอำนาจต่อรอง และอำนาจการตัดสินใจที่เป็นอิสระของชาวบ้านเท่านั้น ยังไม่เป็นการเพียงพอ และจะต้องหันไปหามิติที่เคยถูกละเลยมามาก่อนหน้านั้น คือมิติด้านวัฒนธรรมและคุณค่าดั้งเดิม ในอีกด้านหนึ่ง นักพัฒนาต้องปรับเปลี่ยนทัศนคติที่เคยมองดูว่า ชาวบ้านนั้นเป็นเสมือนแก้วที่ว่างเปล่า และการพัฒนาจะเป็นการไปรินน้ำมาใส่แก้วให้เต็ม เพราะอันที่จริงแล้ว ชาวบ้านในแต่ละชุมชน เขาก็จะมีอะไรของเขาอยู่ มีระบบคิด มีอุดมการณ์ความเชื่อ มีประวัติศาสตร์ มีวิธีการ

พัฒนาที่เป็นของตนเอง และสิ่งที่ชุมชนมีอยู่นี้ สามารถแปรมาเป็นศักยภาพในการพัฒนาได้ ดังนั้น แนวทางการพัฒนาด้านวัฒนธรรมนี้จึงประสานกันไปกับทักษะที่ตระหนักในศักยภาพและภูมิปัญญาของชุมชน หรือที่เรียกว่า "การพัฒนาจากเบื้องล่าง" (Bottom-up Approach)

แบบวิธีในการวิจัย

สำหรับแบบวิธีที่ผู้เขียนใช้เป็นหลักในการศึกษาวิจัยคือ การวิจัยแบบปฏิบัติการ (action research) ซึ่งหมายความว่า จะเป็นการดำเนินการวิจัยด้วยการเก็บรวบรวมประสบการณ์ที่ได้มีอยู่จริง และนำความรู้ที่เป็นจริงจากการปฏิบัติในภาคสนาม (local knowledge) มาประสานกับระเบียบวิธีการวิจัย (research process) เทคนิคและวิธีการวิจัยแบบนี้มีข้อเรียกร้องเบื้องต้น (basic requirements) บางประการคือ

1. ผู้เกี่ยวข้องทุกระดับในการวิจัย ตั้งแต่ระดับนักวิชาการ นักพัฒนา ผู้รับผิดชอบนโยบายงานพัฒนา ผู้นำชาวบ้าน ชาวบ้านทั่วไป จำเป็นต้องรับรู้ถึงวัตถุประสงค์ของการวิจัย ต้องสามารถเข้าร่วมในการกำหนดวัตถุประสงค์ของการศึกษาค้นคว้าได้อย่างเสมอภาคเคียงบ่าเคียงไหล่ ส่วนมากกิจกรรมการวิจัยจะรับรู้กันในนาม "โครงการการศึกษาาร่วมกัน" ซึ่งบรรจุอยู่เป็นส่วนหนึ่งของโครงการพัฒนา เป้าหมายร่วมอันหนึ่งที่ทุกคนรับรู้ก็คือ การศึกษาร่วมกันนั้นเป็นการศึกษาที่มีเป้าหมายจะสร้างสรรค์งานพัฒนาที่กำลังทำอยู่ให้ดียิ่งขึ้น

2. กิจกรรมการวิจัยจะดำเนินอยู่ในกระบวนการที่เรียกว่า Action-Reflection-Action ซึ่งเป็นกิจกรรมหลักของโครงการการศึกษา กระบวนการดังกล่าวนี้จะดำเนินอยู่ในทุกขั้นตอน (on-going process) ทั้งในระยะก่อนทำกิจกรรม กำลังทำกิจกรรม และการประเมินผล รวมทั้งการวิเคราะห์ หลังจากกิจกรรมดำเนินการไปแล้ว ดังนั้น ผลจากการศึกษาไม่ว่าจะเป็นในระดับใด จะถูกนำไปเสนอในทุกระดับที่เกี่ยวข้อง เท่าที่โอกาสและเงื่อนไขจะเอื้ออำนวย เพื่อนำไปใช้ทั้งในระดับการกำหนดนโยบาย การวางแผนงาน การปรับปรุงวิธีการทำงาน เป็นต้น

3. จากลักษณะที่กล่าวมาในข้อ 1 และข้อ 2 ทำให้การวิจัยแบบ action research มีลักษณะพิเศษประการหนึ่งคือ การแบ่งบทบาทระหว่างนักวิจัยและสิ่งที่ถูกวิจัยนั้นไม่ตายตัวและไม่หยุดนิ่ง อย่างเช่น ชาวบ้านที่มีฐานะเป็นกลุ่มตัวอย่างก็สามารถจะเล่นบทบาทเป็นนักวิจัย คือ ตั้งคำถามที่จะค้นคว้า เก็บรวบรวมข้อมูล ตีความและวิเคราะห์ข้อมูลได้ ดูเหมือนว่า หน้าที่อันแท้จริงเพียงหน้าที่เดียวที่นักวิชาการจะต้องเป็นตัวยืนก็คือ ต้องจัดบันทึกและรวบรวม จัดหมวดหมู่ข้อมูลเพื่อให้ง่ายต่อการนำเสนอ นอกเหนือจากนั้น หน้าที่บทบาทอื่นๆ ในการวิจัย ทุกคนที่เกี่ยวข้องกับการวิจัยสามารถจะมีส่วนร่วมได้ทั้งหมด

ข้อควรคำนึงประการหนึ่งสำหรับการวิจัยแบบนี้ก็คือ ผู้วิจัยเองก็มีโซบุดคตที่ปราศจากวัฒนธรรมอันใดอันหนึ่ง และวัฒนธรรมของนักวิจัยนี้ก็มิใช่อันเดียวกับวัฒนธรรมที่ชาวบ้านมีอยู่⁽⁵⁾ ดังนั้น ในการทำงานร่วมกัน จึงเปรียบเสมือนการมาพบกันระหว่างสองวัฒนธรรมอันมีแบบแผนการคิด องค์ประกอบพื้นฐาน การให้ความหมาย การจัดลำดับคุณค่าที่มีความแตกต่างกัน (แม้ว่าอาจจะไม่ขัดแย้งกันก็ตาม) สิ่งที่นักวิจัยต้องตระหนักก็คือ ในการเผชิญหน้ากับวัฒนธรรมอื่นนั้น โดยปกติเรามีแนวโน้มจะวินิจฉัยวัฒนธรรมของคนอื่น โดยถือเอาวัฒนธรรมของตัวเองเป็นมาตรฐานเพื่อตัดสินความผิดถูก ความเหมาะสม ความควรไม่ควร และหากเรายังคงใช้แนวโน้มแบบที่กล่าวมานี้ ก็เท่ากับเป็นการปิดกั้นการบรรลุเป้าหมายทั้งหมดที่ตั้งเอาไว้ ท่วงทำนองที่ใช้ในการทำงานร่วมกันจะต้องเป็นการเสวนาแลกเปลี่ยนระหว่างวัฒนธรรม โดยที่ต่างฝ่ายต่างต้องพยายามที่จะเรียนรู้ทำความเข้าใจอีกฝ่ายหนึ่ง ไม่ด่วนตัดสินโดยเอาตัวเองเป็นมาตรฐาน หลักการดังกล่าวนี้เป็นเรื่องง่ายในระดับการพูด แต่จะเป็นเรื่องยากเวลาลงมือกระทำ และมักจะเกิดความผิดพลาด โดยไม่รู้ตัวบ่อยครั้ง อย่างไรก็ตาม หากเราจัดบรรยากาศให้มีความเสมอภาคทางอำนาจเป็นความสัมพันธ์แบบเท่าเทียมกันในแว่นอน ก็จะเป็นเงื่อนไขอันหนึ่งในการแก้ไขแนวโน้มที่ผิดพลาด (อันเกิดมาจากทั้งฝ่ายนักวิจัย นักพัฒนาและชาวบ้าน) ได้บ้าง

ความคาดหวังจากการวิจัยเพื่อพัฒนาในแนววัฒนธรรมชุมชน

จากที่ได้กล่าวข้างต้นว่า การวิจัยเพื่อการพัฒนาในแนววัฒนธรรมชุมชนนั้น อาจจะถือได้ว่าเป็นส่วนย่อยส่วนหนึ่งของกระบวนการพัฒนาทั้งกระบวนการ นอกเหนือไปจากเป้าหมายกว้างๆที่ได้กล่าวมาแล้วว่า การวิจัยในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะสร้างสรรค์ให้งานพัฒนาก้าวรุดหน้าไปยิ่งขึ้น เราอาจจะตั้งความคาดหวังที่เป็นรูปธรรมและเฉพาะเจาะจงให้มากขึ้นว่า การวิจัยดังกล่าวนี้จะสามารถมีคุณูปการอะไรได้บ้าง

1. ในการทำงานพัฒนานั้น ทุกคนรู้ว่า ความสำนึกของประชาชน ความเข้าใจของประชาชนว่างานพัฒนาคืออะไร เป็นตัวชี้ขาดและเป็นหลักประกันสำหรับความยั่งยืนและความยืนยาวของงานพัฒนา ไม่ว่าจะต้องเผชิญกับปัญหาอุปสรรคใดๆก็ตาม หากความสำนึกและความเข้าใจดังกล่าวยังคงดำรงอยู่ ชาวบ้านก็จะสามารถต่อสู้ฟันฝ่าต่อไปได้⁽⁶⁾ แต่การที่ชาวบ้านจะเข้าใจความหมายของงานพัฒนาได้อย่างมีสำนึกนั้น ก็ต้องเป็นความหมายที่ชาวบ้านสร้างขึ้นเอง ชาวบ้านรับรู้จากบริบททางวัฒนธรรมของเขา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งว่า ชาวบ้านเป็นผู้นิยาม ตั้งเป้าหมาย ดำเนินการ และรับผลจากการพัฒนานั้นเอง หากนำไปเปรียบเทียบกับภาพเมล็ดพืชอีกครั้งหนึ่ง ก็หมายความว่าเมล็ดพืชที่เกิดขึ้นจากเนื้อดินนั้น ท้องถิ่นนั้น ย่อมสามารถหยั่งรากลงไปได้ลึก ทำให้ตั้งลำต้นได้มั่นคง และทนทานต่อลมฟ้าอากาศในสภาพการณ์ต่างๆ การวิจัยที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการในการทำงานพัฒนาที่มีรากฐานอยู่บนวัฒนธรรมของชาวบ้านในด้านหนึ่งซึ่งเป็นด้านที่

เกี่ยวกับโครงการพัฒนานี้คือ ได้ให้หลักประกันความยั่งยืนยาว ความต่อเนื่องของงานพัฒนา ส่วนในอีกด้านหนึ่งที่เกี่ยวข้องกับตัวคนก็คือตัวชาวบ้านในโครงการ มิติวัฒนธรรมในงานพัฒนาจะเป็นการสร้างความรู้สึกว่างานพัฒนานั้นเป็นงานของพวกเขา เพื่อพวกเขาและโดยพวกเขาเอง ทั้งนี้เพราะพลังจากวัฒนธรรมสามารถสร้างสรรค์ความรู้สึกร่วมกันเป็นเอกลักษณ์ของแต่ละกลุ่มให้บังเกิดขึ้นมา ผลสืบเนื่องจากเอกลักษณ์ดังกล่าวก็คือ ความรู้สึกเชื่อมั่นและมีความเป็นตัวของตัวเอง ไม่เกิดความรู้สึกแปลกแยกกับตัวโครงการพัฒนา หรือไม่รู้สึกว่างานพัฒนาเป็นสิ่งแปลกปลอมจากภายนอก⁽⁷⁾

2. ในกระบวนการพัฒนานั้น ชาวบ้านจะเกิดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ใหม่ๆ ในความพยายามที่จะเอาชนะปัญหาหรือในการปรับปรุงงานที่เคยทำให้ดีขึ้น ในบางกรณีก็เป็นความคิดริเริ่มในการปรับประสานวัฒนธรรมใหม่และเก่าเข้าด้วยกัน ในแง่นี้ การวิจัยการพัฒนาด้านวัฒนธรรมชุมชนจะสามารถทำหน้าที่คล้ายๆ เป็นแหล่งบันทึกความทรงจำร่วม (Collective Memory) เพื่อรวบรวมประสบการณ์และบทเรียนที่มีค่าจากท้องถิ่นหนึ่งๆ สำหรับนำไปเผยแพร่ในท้องถิ่นอื่นๆ เพื่อแก้ไขอุปสรรคเรื่องการขาดการติดต่อหรือการคมนาคมสื่อสารกันที่ชาวบ้านในแต่ละแห่งต้องเผชิญมาก่อนหน้านี้ หรือมิฉะนั้นก็อาจจะนำเอาการริเริ่มสร้างสรรค์จากคนรุ่นหนึ่ง ไปถ่ายทอด

ให้แก่คนรุ่นต่อไป ในอนาคตอันใกล้นี้ เป็นที่คาดหวังว่า บทเรียนและประสบการณ์อันทรงคุณค่าเหล่านี้จะเป็นทรัพยากรและวัตถุดิบสำหรับการพัฒนาสังคมไทยในอนาคต

3. ในส่วนที่เกี่ยวข้องกับหน่วยงานพัฒนานั้น ข้อค้นพบจากการวิจัยสามารถจะนำไปใช้ในการปรับเปลี่ยนวิธีการทำงานกับชาวบ้าน ทั้งนี้ ดังได้กล่าวมาแล้วว่า ในกระบวนการวิจัยนั้นจะช่วยให้องค์กรพัฒนาได้ค้นพบรากฐานทางวัฒนธรรมของตนเอง ซึ่งบางส่วนได้กลายมาเป็นขีดจำกัดหรืออุปสรรคสำหรับการพัฒนา ทั้งนี้เพราะงานพัฒนาแต่ละแบบก็ต้องวางอยู่บนคุณค่าแต่ละอย่าง ตัวอย่างเช่น เวลาทำธนาคารข้าว เราก็ต้องกำหนดว่า ชาวบ้านจะต้องมีส่วนร่วมสมทบเพื่อสมัครเป็นสมาชิก ต้องสมทบเป็นตัวเงิน เวลายืมก็ต้องส่งคืนพร้อมดอกเบี้ย เพื่อให้กิจการของธนาคารข้าวเจริญเติบโต มีกองทุนสะสมเพิ่มมากขึ้นเรื่อยๆ การตั้งเงื่อนไขแบบนี้มาจากความเชื่อในแบบวัฒนธรรมของเราว่า การที่ชาวบ้านหาเงินมาสมทบ สอดคล้องถึงความต้องการเข้ามาเป็นสมาชิก มีความรู้สึกร่วม แสดงความสามารถในการพึ่งตนเอง ไม่ใช่แบบมีรอคอยการสงเคราะห์ และการกู้ยืมที่ต้องมีความเข้มงวดกับระบบส่งคืนพร้อมดอกเบี้ย ก็ทำไปเพื่อความเจริญรุ่งเรืองของโครงการ ฯลฯ อย่างไรก็ตาม วิธีทำโครงการธนาคารข้าวของเราตามแบบวัฒนธรรมของเราเช่นนี้ จะเป็นการปิดกั้นโอกาสคนที่ยากจนจริงๆ คนที่ต้องหาเช่ากินค่า คนที่ไม่มีความสามารถที่จะส่งส่วนสมทบค่าสมาชิก หรือไม่มีความสามารถจะส่งดอกเบี้ยคืนได้ กลุ่มคนเหล่านี้จะไม่มีโอกาสเข้าร่วมโครงการได้ เมื่อมองจากสายตาของชาวบ้านแล้ว แม้ว่าธนาคารข้าวจะเจริญรุ่งเรือง แต่ก็ไม่มีประโยชน์ต่อคนที่ยากจนที่สุดจริงๆ การถกเถียงกันในเรื่องจะทำธนาคารข้าวอย่างไร/แบบไหน จึง

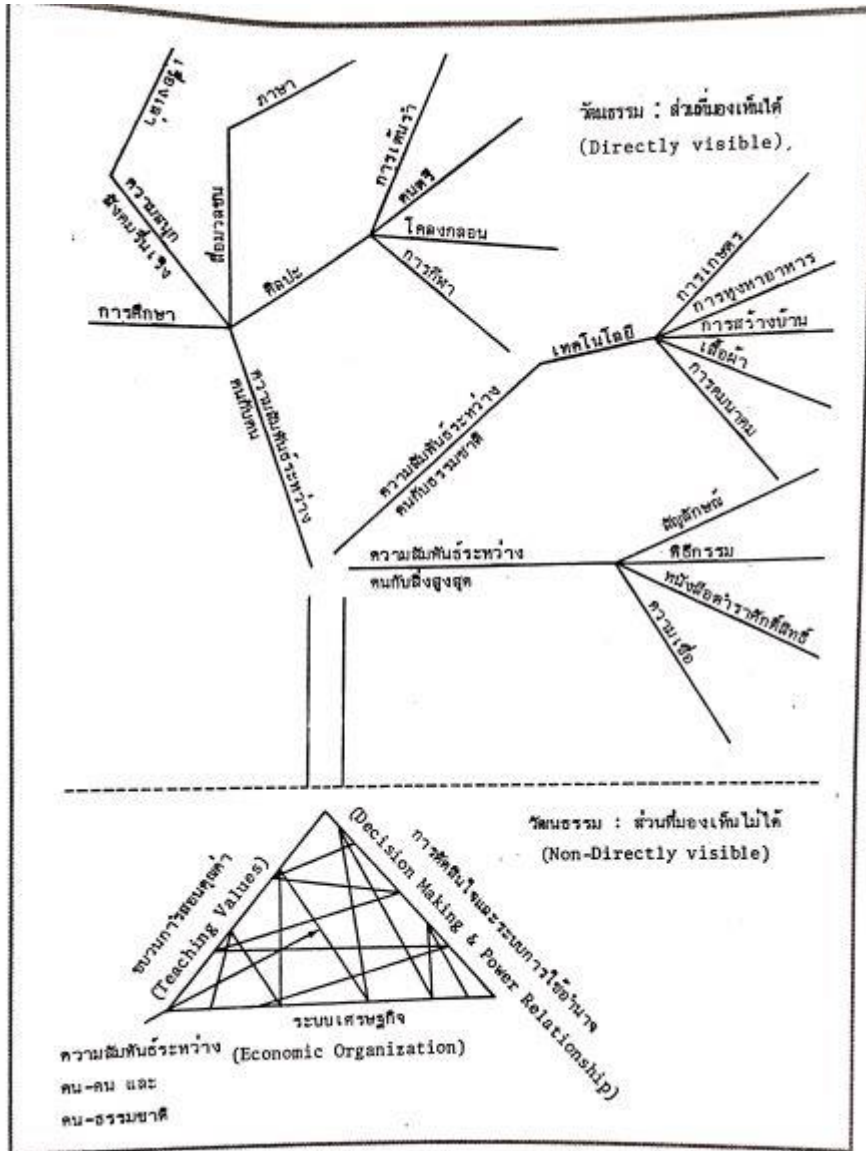
สะท้อนให้เห็นถึงการจัดลำดับความสำคัญของคุณค่าที่แตกต่างกัน คือคุณค่าที่ต้องการจะให้กิจกรรมคงอยู่ได้กับคุณค่าที่ต้องการช่วยเหลือคนที่ยากจนที่สุด และหากเราเริ่มต้นทำโครงการธนาคารข้าวในเนื้อหาวัฒนธรรมของชาวบ้าน เราก็ต้องปรับเปลี่ยนรูปแบบการทำธนาคารข้าวเสียใหม่ เช่น ทำในรูปของกองทุนข้าว (ที่ให้บริการไม่แต่เฉพาะสมาชิก แต่ต้องเป็นคนยากจน หรือการคิดดอกเบี้ยก็ต้องดูตามฐานะของผู้กู้ยืม เป็นต้น)

ความหมายของ "วัฒนธรรม"

มีวิธีการหลายๆแบบที่จะให้ความหมายกับคำว่า "วัฒนธรรม" ทั้งนี้ยอมแล้วแต่วัตถุประสงค์ของการให้คำนิยามในแต่ละครั้ง สำหรับในการวิจัยของเราได้ใช้ความหมายของวัฒนธรรมโดยอาศัยเกณฑ์ 2 เกณฑ์ ประการแรกคือ เกณฑ์เรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งแวดล้อมทางกายภาพและทางสังคม ประการที่สอง คือเกณฑ์แบ่งวัฒนธรรมออกเป็นสองที่มองเห็นได้และมองเห็นไม่ได้⁽⁸⁾ (Directly visible & Non-Directly visible)

สำหรับเกณฑ์แรก วัฒนธรรมที่แสดงออกถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน ก็เช่น การศึกษา สื่อมวลชน ภาษา ความสนุกสนานรื่นเริง กีฬา ศิลปะ การเต้นรำ ดนตรี โคลงกลอน เรื่องเล่า ภาพวาด เป็นต้น ส่วนความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติที่แสดงออกเป็นรูปร่างได้ชัดเจนก็คือ เทคโนโลยี ซึ่งแต่เดิมนั้นเทคโนโลยีสมัยก่อนจะมีลักษณะค่อนข้างเรียบง่าย ไม่ซับซ้อน โดยเฉพาะเครื่องมือเกี่ยวกับการเกษตร การหุงหาอาหาร เสื้อผ้า การสร้างบ้าน การคมนาคม ส่วนความสัมพันธ์อีกประเภทหนึ่งได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับพระเจ้า การให้ความหมายต่อความตายหรือความเจ็บปวด การทรมาน การหลุดพ้นจากกิเลส เราสามารถอธิบายสิ่งต่างๆเหล่านี้ได้จากสัญลักษณ์ พิธีกรรม ตำรา เป็นต้น

ในความสัมพันธ์ทั้ง 3 มิตินี้ อาจจะแบ่งอีกชั้นหนึ่งตามเกณฑ์ที่สอง เป็นวัฒนธรรมส่วนที่มองเห็นได้และส่วนที่มองเห็นไม่ได้ หากเราเปรียบเทียบกับส่วนของต้นไม้ ส่วนที่มองเห็นได้จะเปรียบเสมือนส่วนที่อยู่เหนือพื้นดิน ซึ่งได้แก่ ส่วนของลำต้น ดอก ใบ ส่วนที่มองไม่เห็นได้แก่ส่วนใต้พื้นดิน อันได้แก่ส่วนของราก หรือหัว ส่วนที่มองไม่เห็นนี้ ก็ได้แก่ส่วนที่เกี่ยวข้องกับคุณค่าต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นกระบวนการสอนคุณค่า (ที่จะมองเห็นเป็นระบบการจัดการศึกษา) กระบวนการผลิตคุณค่า และกระบวนการวิจิตร ในขณะที่ยังสภาพของต้นไม้ส่วนนี้ ส่วนของหัวและรากจะทำหน้าที่หล่อเลี้ยงลำต้น ดอก และใบ วัฒนธรรมส่วนที่มองไม่เห็นก็เป็นตัวกำหนดส่วนที่มองเห็นด้วยเช่นกัน ดังภาพประกอบ

จากภาพที่แสดงไว้ข้างบนนี้จะมีนัยยะคิดตามมาบางประการคือ แทนที่จะมีการถกเถียงกันด้วยคำถามแบบเดิมๆ ว่าเราจะเลือกทำงานพัฒนาด้านเศรษฐกิจ การเมือง หรือวัฒนธรรม หรือมีความเห็นว่าการพัฒนาแนวใดสำคัญและเร่งด่วนที่สุด คำถามใหม่ก็จะแปรเปลี่ยนออกมาว่า ในการพัฒนานั้น เราจะเลือกคุณค่าแบบใดที่เป็นรากฐานของระบบเศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ทั้งนี้เพราะในความเป็นจริง มิติทั้งสามด้านนั้นมีความเชื่อมโยงสัมพันธ์กันทั้งหมด ชีวิตคนและชีวิตสังคมไม่อาจจะแยกเป็นด้านใดด้านหนึ่งให้เด็ดขาดจากกันได้ หากจะมีความแตกต่างเกิดขึ้นก็เป็นเพราะระบบคุณค่าที่ใช้นั่นเอง และในการทำโครงการพัฒนานั้น ไม่ว่าเราจะเริ่มต้นจากมิติด้านเศรษฐกิจ การเมือง การตัดสินใจใช้อำนาจ หรือวัฒนธรรมก็ตาม ในท้ายที่สุดก็ต้องขยายเชื่อมโยงให้มีภาพรวมทั้งครบในสามมิติ เช่น การทำธนาคารข้าว ซึ่งเป็นมิติด้านเศรษฐกิจ ก็คงต้องมีเป้าหมายหรือมิติทางด้านการตัดสินใจใช้อำนาจเข้ามาเกี่ยวข้อง เช่น ระบบการจัดการใช้อำนาจภายในธนาคารข้าวเป็นอย่างไร และต้องขยายให้ครอบคลุมไปสัมพันธ์กับมิติทางวัฒนธรรมด้วย เช่น การทำธนาคารข้าวเกี่ยวข้องกับระบบคุณค่าพื้นฐานในการช่วยเหลือแบ่งปันแบบดั้งเดิมที่มีอยู่ในชุมชนอย่างไร ด้วยเหตุนี้ เวลาเราพูดอ้างคำว่า "วัฒนธรรม" หากเราหมายถึงแต่ส่วนที่มองเห็นได้เหนือพื้นดิน เราก็จะยังเห็นภาพรวมของวัฒนธรรมไม่ครบถ้วนสมบูรณ์

ความหมายของการทำงานด้านวัฒนธรรม

คำว่า "การทำงานด้านวัฒนธรรม" มีหลายความหมายและหลายขั้นตอน สำหรับความหมายแรกเริ่มสุดเกิดมาจากความเป็นจริง 2 ประการที่ได้กล่าวมาแล้วก็คือ ความแตกต่างระหว่างวัฒนธรรมของชาวบ้านกับวัฒนธรรมของนักพัฒนาหรือของนักวิชาการที่เป็นบุคคลภายนอก และเนื่องมาจากวัฒนธรรมมีทั้งส่วนที่เรามองเห็นได้และมองไม่เห็นไม่ได้ และส่วนแรกที่เราจะได้พบเห็นเมื่อเวลาเข้าไปในหมู่บ้านก็คือ ส่วนที่มองเห็นได้ จากข้อเท็จจริงทั้งสองประการนี้ ทำให้การทำงานพัฒนาในขั้นแรกเริ่มจึงเป็นการค้นหาค่านิยม ค้นหาความหมายที่เจาะลึกไปได้ถึงระบบคุณค่าของสิ่งต่างๆที่อยู่ในวัฒนธรรมของชาวบ้านที่มีความแตกต่างไปจากค่านิยม ความหมาย และคุณค่าของวัฒนธรรมจากภายนอก ตัวอย่างที่พบเห็นบ่อยที่สุดคือ ความหมายและคุณค่าของคำว่า "พึ่งตนเอง" ในวัฒนธรรมของเรา ความหมายของการพึ่งตนเอง หมายถึง การพยายามช่วยเหลือตัวเองให้มากที่สุด หากหลักการความมั่นคงปลอดภัยแก่ตนเองให้มากที่สุด โดยวิถีทางแบบปัจเจกชน (individualistic) ลดการพึ่งพาผู้อื่นให้เหลือน้อยที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ ดังนั้น การพึ่งตัวเองของเราจึงเป็นสิ่งที่ตรงกันข้ามกับการพึ่งผู้อื่น ยิ่งพึ่งตนเองมากขึ้นเท่าไร ก็ยิ่งพึ่งผู้อื่นน้อยลงเท่านั้น แต่สำหรับในวัฒนธรรมของชาวบ้าน การพึ่งพาตัวเองเป็นเสมือนเหรียญที่มีสองด้าน การจะพึ่งตัวเองได้ก็ต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันไปด้วยพร้อมๆกัน จะพึ่งตัวเองโดยไม่พึ่งพาอาศัยกันและกันไม่ได้ วิถีทางแห่งการพึ่งตนเองของชาวบ้านจึงเป็นหนทางแบบรวมกลุ่ม (collectivistic)⁽⁹⁾ ความแตกต่าง

ในระดับการให้ความหมายและคุณค่าจะแสดงออกมาเป็นความแตกต่างในวิธีการปฏิบัติงาน (วัฒนธรรมส่วนที่มองเห็นได้) เช่น เวลาสะสมทุนที่เกิดจากกิจกรรมการพัฒนา ในวัฒนธรรมของเราจะสอนให้เราสะสมทุนเอาไว้ให้มากที่สุดเพื่อเป็นหลักประกันสำหรับกลุ่ม แต่สำหรับชาวบ้าน (เฉพาะกลุ่มที่ยังคงรักษาคุณค่าแบบวัฒนธรรมดั้งเดิม) จะคิดถึงเรื่องการแบ่งปันทุนไปให้กลุ่มอื่นๆ เพื่อดำเนินกิจกรรมการพัฒนา เป็นการช่วยเหลือผู้อื่น เพื่อว่าในโอกาสหน้า กลุ่มของเราเกิดมีปัญหา คนอื่นเขาจะได้เข้ามาช่วยเหลือเราบ้าง ตามหลักของการพึ่งพาอาศัยกัน (reciprocal)

ความหมายในขั้นตอนที่สองของการทำงานวัฒนธรรมก็เกิดมาจากสภาพความเป็นจริง เช่นเดียวกัน กล่าวคือ ในสนามวัฒนธรรมที่ชาวบ้านกำลังดำเนินชีวิตอยู่นั้นไม่ได้มีลักษณะเป็นเนื้อเดียว (homogeneous) ไม่ได้มีวัฒนธรรมแต่เพียงแบบใดแบบหนึ่ง หากแต่เป็นการพบกันของหลายๆ วัฒนธรรม หลายๆคุณค่า วัฒนธรรมหลายๆวัฒนธรรมนี้ บางอย่างก็สอดคล้องกันอย่างแน่นอนแน่นอน บางอย่างก็พอผสมกลมกลืนกันได้ บางอย่างก็ขัดแย้งกัน บางอย่างก็ครอบงำอีกอย่างหนึ่ง บางอย่างก็กำลังต่อสู้คัดค้านเพื่อปฏิเสธอีกอย่างหนึ่ง แม้แต่ในตัวของชาวบ้านบางคน ในคนเดียวก็ยังมี วัฒนธรรมหลายกระแสผสมผสานหรือต่อสู้คัดค้านกันอยู่⁽¹⁰⁾ เพื่อความสะดวก เรามักจะแบ่งกระแส วัฒนธรรมทั้งหมดออกเป็น 2 กระแสใหญ่ๆคือ วัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชนและวัฒนธรรมสมัยใหม่จากภายนอก และในการแบ่งแบบนี้ โดยส่วนใหญ่ ชาวบ้านและนักพัฒนามักจะมีจุดยืนอยู่ที่ วัฒนธรรมชุมชน โดยถือว่าวัฒนธรรมส่วนนี้สร้างขึ้นมาจากพื้นฐานของคุณค่าที่ดีงาม แต่กำลังถูก กระแสวัฒนธรรมจากภายนอก (ที่มีคุณค่าที่ไม่ดี) เข้ามาเซาะกร่อนบ่อนทำลาย⁽¹¹⁾

แต่เพื่อรอบคอบให้มากขึ้น เราอาจจะพิจารณาลักษณะทั้งสองด้านของวัฒนธรรมทั้งสอง กระแส คือลักษณะทั้งที่มีคุณค่า "ที่ดี" และ "ไม่ดี" ทั้งที่ "ก้าวหน้า" และ "ล้าหลัง" ทั้งที่เป็น "ข้อได้เปรียบ" และ "ข้อเสียเปรียบ" ทั้งที่เป็น "คุณูปการ" และเป็น "ขีดจำกัด" รวมทั้งส่วนที่เป็น "พลัง" และเป็น "จุดอ่อน" ถึงแม้เราอาจจะพอระบุได้อย่างคร่าวๆว่า ในแต่ละกระแสวัฒนธรรม จะมีส่วนใดเป็นหลักเป็นรอง แต่เราก็ต้องคำนึงถึง "อีกด้านหนึ่งของเหรียญ" อยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะว่าในการทำกิจกรรมการพัฒนา อีกด้านหนึ่งของเหรียญนี้จะหลุดโผล่ขึ้นมาให้เห็นถึงการดำรงอยู่ของมันอยู่ เสมอ เช่น เวลาที่มีการรื้อฟื้นรูปแบบพิธีกรรมการทอดผ้าป่ามาใช้ในการพัฒนา คือ การทอดผ้าป่า ชาวบ้านบางกลุ่มก็อาจจะมีพื้นฐานวิถีคิดแบบเก็บกำไร-ขาดทุนทางเศรษฐกิจที่ใช้เป็นหลักการในการประเมินผลของกิจกรรมดังกล่าว เป็นต้น

สำหรับการวิเคราะห์วัฒนธรรมในขั้นที่สองนี้ เราอาจจะเจาะลึกลงไปเพื่อมองดูให้เห็นถึงความประสาน โยงใยระหว่างมิติทางวัฒนธรรมกับมิติด้านอื่นๆ ทั้งนี้เนื่องมาจากบรรดาคุณค่าต่างๆ ที่เราได้กล่าวมาถึงนั้นไม่สามารถจะอยู่ได้โดยลอยๆ แต่จะต้องมีเงื่อนไขทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม หรือสภาพความเป็นจริงหล่อเลี้ยงอยู่ ตัวอย่างเช่น ที่หมู่บ้านโสภณน้ำขาว มีการนับถือคุณค่า ความเคารพในบรรพบุรุษและผู้อาวุโส ก็เนื่องมาจากการมีการประกอบพิธีกราบไหว้ผีศาลผีปู่ตา

การทำพิธีกรรมดังกล่าวได้ก็เพราะสถานที่ตั้งผีปู่ตายังคงมีอยู่ (นี่เป็นเงื่อนไขหล่อเลี้ยง) แต่ทว่าเมื่อมีการตัดไม้ทำลายป่า ทำลายศาลปู่ตาที่คอยรักษาบริเวณที่สงวนเอาไว้เป็นป่า ก็ขาดเงื่อนไขที่จะทำพิธีกรรม ต่อจากนั้น คุณค่าความเคารพผู้อาวุโสก็ขาดการผลิตซ้ำสืบทอด(reproduce) แล้วต่อมา ก็ย่อมสูญสลายไปในที่สุด

และหากเป็นการวิเคราะห์การปะทะกันระหว่างวัฒนธรรมดั้งเดิมและวัฒนธรรมจากภายนอก เราก็คงจะต้องวิเคราะห์ว่ามีกลไก (mechanism) อะไรบ้างที่เป็นเครื่องส่งเสริมหรือทำลายเงื่อนไขที่หล่อเลี้ยงวัฒนธรรมของแต่ละอย่าง ตัวอย่างเช่น ชาวกะเหรี่ยงที่เคยใช้ควายไถนาอยู่บนที่ราบเชิงเขา การใช้ควายไถนาเป็นเงื่อนไขที่หล่อเลี้ยงคุณค่าหลายประการที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ระหว่างคนกับควาย หรือคนกับธรรมชาติ เช่น คุณค่าที่เมตตาสงสารสัตว์ คุณค่าแห่งการรู้จักเพียงพอ สมถะ ไม่โลภ ฯลฯ แต่ต่อมาเมื่อมีการสร้างเขื่อนกักเก็บน้ำและปล่อยน้ำไหลเข้าเป็นเวลาอย่างรวดเร็ว ทำให้ไม่สามารถจะใช้ควายต่อไปได้เพราะ ไถนาไม่ทันน้ำ ทำให้ต้องเปลี่ยนมาใช้ควายเหล็กไถแทนควายเนื้อ การทำงานกับควายเหล็กก็จะเปลี่ยนแปลงคุณค่าไปหลายประการ เช่น ความเมตตากรุณาค่อยๆหายไป ความจำเป็นที่จะต้องเพิ่มรายได้ (เพราะควายเหล็กมีค่าใช้จ่ายมากขึ้น) ทำให้ต้องทำงานหนักขึ้น ทำงานให้มากขึ้นๆ และค่อยๆก่อตัวคุณค่าแห่งความโลภขึ้นมา เป็นต้น⁽¹²⁾

สำหรับการวิเคราะห์วัฒนธรรมในขั้นสุดท้ายขึ้นอยู่กับความเชื่อและทัศนะที่มีต่อวัฒนธรรมชุมชน หากเรามีทัศนะว่า โดยส่วนใหญ่แล้ว คุณค่าที่ฝังอยู่ในตัววัฒนธรรมชุมชนนั้นจะเป็นพลังและศักยภาพเอื้ออำนวยประโยชน์ให้แก่ชีวิตของชุมชนเอง ในขณะที่คุณค่าที่แผ่เร้นเข้าไปกับวัฒนธรรมสมัยใหม่จากภายนอกนั้นรังแต่จะก่อโทษภัยให้แก่ชุมชน แต่ทว่าในสภาพที่เป็นจริง วัฒนธรรมชุมชนกำลังอยู่ในสถานะที่ถอยร่นสูญหายไปจากชุมชน และวัฒนธรรมจากภายนอกกำลังเข้าไปครอบงำเป็นหลัก (hegemony) แทนที่ ด้วยเหตุนี้การวิเคราะห์วัฒนธรรมในขั้นสุดท้ายนี้ เราจึงมีเป้าหมายว่า จากพลังของวัฒนธรรมชุมชนที่ยังคงอยู่ในขั้นของศักยภาพนั้น (potential) เรา จะแปรเปลี่ยนศักยภาพดังกล่าวให้แสดงออกมาเป็นความจริงที่ปรากฏได้อย่างไร (actualize) ทั้งนี้ โดยตระหนักว่า พลังของวัฒนธรรมชุมชนนั้นมีอยู่ใน 2 ด้าน คือสามารถเป็นพลังที่จะคัดค้านต่อต้านวัฒนธรรมจากภายนอกที่มีคุณค่าแตกต่างกัน และที่กำลังเข้าไปบ่อนทำลายวัฒนธรรมดั้งเดิมอยู่ และในอีกด้านหนึ่ง จากระากฐานวัฒนธรรมดั้งเดิมนี้อาจจะพัฒนาสร้างสรรค์ขึ้นมาเป็นวัฒนธรรมใหม่แห่งการพัฒนาของแต่ละชุมชนได้อย่างดี แทนที่จะต้องพึ่งพาอยู่กับแบบจำลองของการพัฒนาจากภายนอก ตัวอย่างเช่น การตั้งเป้าหมายของการพัฒนาไว้แต่เฉพาะด้านการกินคืออยู่ดีซึ่งเป็นด้านเศรษฐกิจเท่านั้น อาจจะเป็นเป้าหมายที่สั้นและสุ่มเสี่ยงต่อผลด้านลบที่อาจจะเกิดตามมา ดังเช่นประสบการณ์ในครั้งอดีต แต่ถ้าตั้งเป้าหมายให้การพัฒนานี้สืบทอดไปถึงลูกหลาน (แนวคิดของวัฒนธรรมชุมชน) ก็จะทำให้อนาคตของการพัฒนานั้นยาวไกลและเป็น vision ของชุมชน

การกระตุ้นพลังของวัฒนธรรมชุมชนให้แสดงออกมานั้น จำเป็นต้องอาศัยการวิเคราะห์ ลักษณะทั้งสองด้านของวัฒนธรรมชุมชน เช่น ค้นหาทั้งด้านที่ก้าวหน้าและล้าหลัง ค้นหาทั้งด้านที่เป็นคุณูปการและขีดจำกัด เพื่อหาทางขยายขยับขยายขีดจำกัดนั้น เช่น การทำธนาคารข้าว จากการสำรวจ วัฒนธรรมดั้งเดิม จะเห็นว่ามีรูปแบบการนำข้าวมารวมกันแบบธนาคารข้าวอยู่แล้ว ที่เรียกว่า "กลุ่มข้าว" แต่หลังจากทำไปได้ 2-3 ปี ชาวบ้านก็จะแบ่งสรรข้าวทั้งหมดปันผลคืนให้กับสมาชิกโดยไม่สะสมให้ยาวนานต่อเนื่อง (ต้องสืบค้นเหตุผลที่อยู่เบื้องหลัง) หรืออย่างการจัดองค์กรเหมืองฝายที่มีรูปแบบการจัดองค์กรที่แน่นอน มีหลักการ มีกฎระเบียบวิธีการดำเนินงานที่ใช้การได้ดี แต่การจัดระบบดังกล่าวก็จำกัดอยู่แค่กิจกรรมการใช้น้ำเท่านั้น เราไม่แน่ใจว่า จากพื้นฐานองค์กรอันนี้ จะสามารถขยายหรือใช้เป็นพื้นฐานสำหรับกิจกรรมอื่นๆต่อไปได้หรือไม่ การวิเคราะห์ในส่วนนี้อาจจะช่วยให้คำตอบแก่เราได้ว่า เหตุใดพลังทางวัฒนธรรมที่มีอยู่จึงไม่สามารถจะต้านทานกระแสวัฒนธรรมจากภายนอก หรืออาจจะช่วยชี้ช่องทางให้แก่เราได้ในกรณีที่วัฒนธรรมดั้งเดิมสามารถยืนยงอยู่ได้ท่ามกลางกระแสวัฒนธรรมอื่นๆ หรืออาจจะเห็นการแปรรูป การปรับเปลี่ยน การช่วงชิง การดัดแปลง ฯลฯ ซึ่งเป็นวิธีการในการดำรงอยู่ของวัฒนธรรมใดวัฒนธรรมหนึ่ง

เราอาจจะอธิบายแนวความคิดเรื่องการรื้อฟื้นวัฒนธรรมดั้งเดิมให้กลับมาเฟื่องฟูใช้กันใหม่ โดยอาศัยแนวคิดเรื่อง "วัฒนธรรมที่ตายแล้ว" (dead culture) และ "วัฒนธรรมที่มีชีวิตชีวา" (lived culture)⁽¹³⁾ วัฒนธรรมที่ตายแล้วก็ได้แก่ ข้าวของเครื่องใช้ต่างๆที่ถูกเก็บอยู่ในตู้หรือพิพิธภัณฑ์ที่ไม่มีใครใช้แล้ว เช่น ครกมอญ ครกกระเดื่อง ที่วางทิ้งอยู่ใต้ถุนบ้าน หรืออาจจะหมายถึงวิถีปฏิบัติที่ไม่ได้ใช้กันแล้ว ยกตัวอย่างเช่น วิธีการรวมกลุ่มของชาวบ้านในการทำกิจกรรมนั้นมีอยู่แล้ว แต่เมื่อเวลาเราไปตั้งกลุ่มพัฒนาในหมู่บ้าน เราได้นำวิธีการรวมกลุ่มจากภายนอกเข้าไป คือมีการเลือกตั้ง ตำแหน่งประธาน รองประธาน เภรณูญิก เลขานุการ ส่วนคนอื่นๆก็เป็นสมาชิก ตำแหน่งหน้าที่นั้นก็แบ่งความรับผิดชอบกันไปและหมุนเวียนกัน แต่วิธีการรวมกลุ่มของชาวบ้านนั้น เรียกว่า "การรวมกลุ่มตามความสนใจ" (กลุ่มสนใจ) ในกลุ่มจะมีคนที่เป็นหลักอยู่ 2-3 คน (ถ้าเป็นกรณีของกลุ่มอาสาสมัคร ก็คงจะเป็นคนที่มีความรู้และมีเวลา) คน 2-3 คนนี้ จะรับผิดชอบทุกอย่างร่วมกันไปเลย และมีช่วงระยะเวลารับผิดชอบอยู่เพียงช่วงหนึ่ง การที่มีลักษณะการจัดกลุ่มตามแบบประเพณีนี้อยู่ แต่มิได้รับความสนใจที่จะนำมาปฏิบัติ เราเรียกวัฒนธรรมที่เกี่ยวกับการรวมกลุ่มแบบดังกล่าวว่าเป็นวัฒนธรรมที่ตายแล้ว ต่อเมื่อใดที่เราเสนอให้ชาวบ้านจัดกลุ่มกิจกรรมการพัฒนาตามแบบดั้งเดิมของชาวบ้าน ก็เท่ากับว่าได้ปลุกวัฒนธรรมที่ตายแล้วให้กลับฟื้นคืนชีพมีชีวิตชีวาขึ้นมาอีกครั้งหนึ่ง อันที่จริงการนำเอาวัฒนธรรมแบบใหม่ใส่เข้าไปนั้น เนื่องจากไม่มีรากเหง้าอยู่ในเนื้อดินของวัฒนธรรมเดิม เพราะฉะนั้น เพียงแค่ดำเนินการไปได้ไม่นานเท่าใดนัก วัฒนธรรมใหม่ก็จะเหี่ยวเฉาร่วงโรยเช่นกัน ดังเช่นการจัดแบ่งตำแหน่งประธาน รองประธาน ดังกล่าวมาข้างต้น ในท้ายที่สุด ชาวบ้านก็จะไม่รู้ว่าจะตำแหน่งต่างๆมีเอาไว้ทำไม มีอำนาจหน้าที่อะไรบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง

วัฒนธรรมดั้งเดิมบางอย่าง ได้ก่อตัวขึ้นมาจากสภาพความเป็นจริงที่เรียกร่องต้องการเนื้อหาและรูปแบบวัฒนธรรมเฉพาะตัว เช่น องค์กรเหมืองฝาย ได้กำหนดระบุตำแหน่งหน้าที่ต่างๆขึ้นมาจากสภาพความเป็นจริงของการปฏิบัติงาน จึงเป็นรูปแบบองค์กรที่เหมาะสม เป็นต้น

แต่การที่เราจะล่วงรู้ว่า มีวัฒนธรรมอะไรที่ได้ตายไปบ้างแล้วนั้น (เนื่องจากว่าได้ตายไปแล้ว จึงมองไม่เห็น) เราก็จำเป็นต้องค้นคว้า สอบถาม ค้นหาทั้งรูปแบบและเนื้อหา ความหมายและเหตุผลที่อยู่เบื้องหลัง ตัวอย่างเช่น วิธีการลงโทษผู้ที่ฝ่าฝืนกฎระเบียบขององค์กรเหมืองฝายนั้น มีปรากฏอยู่ แต่ความหมายของ "การลงโทษ" นั้น แตกต่างจากที่เราหมายถึงในความหมายปัจจุบัน และในกระบวนการปลูกชีวิตชีวาให้กับวัฒนธรรมที่ตายแล้วนั้น ในหลายกรณี เราไม่สามารถจะปฏิบัติซ้ำใหม่ให้เหมือนเดิมได้ทั้งหมด ทั้งนี้ เพราะคุณค่าต่างๆ ทั้งโดยรูปแบบและเนื้อหาสาระของวัฒนธรรมนั้น ได้เกิดขึ้นมาภายใต้เงื่อนไขทางประวัติศาสตร์แบบหนึ่งๆ ในปัจจุบันนี้ เงื่อนไขดังกล่าวได้เปลี่ยนแปลงไป ดังนั้นเราอาจจะสามารถรักษาเนื้อหาสาระที่ดีให้คงอยู่ได้ โดยจำเป็นต้องดัดแปลงรูปแบบไป ตัวอย่างเช่น การช่วยเหลือดูแลแบ่งปันมีน้ำใจต่อกันในสมัยก่อน อาจจะอยู่ในรูปของการช่วยกันลงแขก การแบ่งปันผลไม้อาหารแก่กันและกัน แต่ในปัจจุบันนี้ รูปแบบดังกล่าวอาจจะทำไม่ได้ภายใต้เงื่อนไขปัจจุบัน การแสดงน้ำใจต่อกันจึงอาจจะมาปรากฏในรูปของการทำธนาคารข้าว ธนาคารยา หรือกิจกรรมพัฒนาแบบอื่นๆ

อนึ่ง การตระหนักถึงพลังแห่งวัฒนธรรมชุมชนนั้น คงจะไม่เกิดขึ้นเพียงเพราะการบอกกล่าวจากบุคคลภายนอก เช่น นักพัฒนาหรือนักวิชาการที่ไปบอกชาวบ้านว่า ความสามัคคีเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันของชุมชน คือพลังสร้างสรรค์ของชาวบ้าน การบอกกล่าวเช่นนี้คงไม่สามารถสร้างความตระหนักและเห็นถึงคุณค่าได้ดีเท่ากับวิธีการ Action-reflection-action เช่นเมื่อชาวบ้านเริ่มลงมือทำธนาคารข้าว (action) หลังจากได้ผลระดับหนึ่งแล้ว ก็น่าจะมีการพูดคุยเพื่อให้ชาวบ้านทบทวนไตร่ตรองดูว่า (reflection) การที่สามารถปลดปล่อยหนี้สินได้ก็ดี หรือการที่ไม่ขาดแคลนข้าวกินนั้น เป็นเพราะสาเหตุใด หรือการทำกิจกรรมธนาคารข้าวได้สำเร็จลุล่วงและต่อเนื่องยาวนานนั้น เนื่องมาจากปัจจัยอะไร เป็นต้น

มิติหลายด้านของการทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน

เวลาที่เราได้ยินคำว่า "การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน" นั้น ในเบื้องหลังอาจจะบ่งบอกถึงความหมายหลายอย่าง อาจจะเริ่มต้นตั้งแต่ความสนใจที่จะเก็บรักษาวัฒนธรรมส่วนที่มองเห็นได้ เช่น ส่วนของลำคั้น ใบ ดอก เอาไว้มิให้สูญสลายไป เช่น เห็นว่า क्रमองกำลังจะสูญหายไป เกวียนกำลังจะหมดไป ก็พยายามอนุรักษ์เก็บรักษาเอาไว้ บางกลุ่มอาจจะสนใจที่จะวิเคราะห์ว่า จากส่วนที่มองเห็นได้นั้นจะวิเคราะห์เจาะลึกลงไปให้ถึงส่วนที่มองไม่เห็นได้อย่างไร เช่น จากक्रमองนั้น จะมองดูกิจกรรมของชีวิตบุคคลและชีวิตชุมชนที่อยู่รอบๆ หรือที่เกิดมาจากक्रमองนั้น เช่น

ความสัมพันธ์ในครอบครัวของคนหลายๆรุ่น ความสัมพันธ์ของหนุ่มสาวเมื่อเริ่มต้นชีวิตครอบครัว เป็นต้น บางกลุ่มก็ไม่สนใจที่จะทำงานพัฒนาเศรษฐกิจเลย สนใจแต่ด้านวัฒนธรรมประเพณีอย่างเดียว บางกลุ่มก็สนใจแต่การประยุกต์รูปแบบการทำนุทศจำปามาใช้ในงานพัฒนา โดยไม่สนใจเรื่องการเพิ่มอำนาจต่อรองของชาวบ้าน เป็นต้น

ทั้งหมดที่กล่าวมานี้ มิได้หมายความว่า วิธีการเหล่านี้เป็นวิธีการที่ผิดหรือถูกในตัวเอง เพราะอันที่จริงแล้ว กลวิธีทุกอย่างก็อาจจำเป็นต้องใช้ เพียงแต่มีคำถามว่า ได้ใช้กลวิธีต่างๆได้อย่างเหมาะสมในแต่ละเงื่อนไขหรือในแต่ละสถานการณ์หรือไม่เท่านั้น ในภาคปฏิบัติ เราอาจจะจำแนกวิธีการทำงานพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชนออกได้เป็น 3 แบบใหญ่ๆ โดยที่แต่ละแบบนั้น ไม่ได้มีความหมายว่ามีวิธีการใดดีเด่นเหนือกว่าวิธีการใด

1. วิธีการที่นำเอาวัฒนธรรมดั้งเดิมทั้งในด้านรูปแบบและเนื้อหามาใช้ในงานพัฒนา (culture of utilization) กรณีนี้เป็นตัวอย่างที่เราค่อนข้างจะคุ้นเคยกันดี เช่น การทอดผ้าป่าเพื่อระดมทุนภายใน การจัดให้มีการเรียกขวัญข้าวก่อนจะนำข้าวขึ้นยุ้งฉางของธนากรข้าว การนำประโยชน์จากวัฒนธรรมดั้งเดิมมาใช้ในงานพัฒนานี้ ยังมีเป้าหมายหลักอยู่ที่ผลสำเร็จของงานพัฒนาเป็นหลักใหญ่ เช่น หากนักพัฒนาไม่ยอมให้เกิดการคัดกรองคอร์รัปชันในโครงการ ก็อาจจะนิมนต์พระภิกษุมานเทศน์อบรมสั่งสอน เป็นต้น

2. วิธีการที่ถือเอาวัฒนธรรมเป็นเป้าหมายในตัวเอง ได้แก่ การใช้ทรัพยากรเพื่อทำการรื้อฟื้นหรือสงวนรักษาเพื่อตัววัฒนธรรมเป็นส่วนใหญ่ โดยถือว่าเป็นโครงการพัฒนาวัฒนธรรมเป็นหลัก และมีได้มุ่งหวังที่จะใช้ประโยชน์จากวัฒนธรรมนั้นเพื่อเป้าหมายสำหรับการพัฒนาด้านอื่นๆมากนัก เช่น การพยายามเก็บบันทึกนิทานคำกลอนทา (ของชาวเขาเผ่ากระเหรี่ยง) การเก็บเครื่องมือเครื่องใช้สำหรับการทำมาหากินสมัยก่อน เป็นต้น

3. การทำโครงการพัฒนาที่มีมิติของวัฒนธรรมสอดแทรกเป็นยาค่าเข้าไปในทุกส่วนของชีวิต ซึ่งหมายความว่า ไม่ว่าจะเป็โครงการแบบไหน ทำกิจการอะไร เราจะคำนึงถึงมิติวัฒนธรรม (ทั้งส่วนที่มองเห็นและส่วนที่มองไม่เห็น) ที่สอดแทรกอยู่ในทุกส่วน โดยเฉพาะส่วนของ "คุณค่า" ในวัฒนธรรม ในแง่นี้ การทำโครงการหรือกิจกรรมการพัฒนายก็จะกลายเป็นสนามสำหรับการต่อสู้ทางวัฒนธรรมเพื่อการลดทอนอำนาจของคุณค่าที่ไม่สู้จะดีงามให้มันน้อยลง และเพิ่มพูนพลังสร้างสรรค์ของคุณค่าที่ดีงามให้มากยิ่งขึ้น ไม่ว่าจะผ่านการปฏิบัติการ (practice) รูปแบบใดก็ตาม

ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า แนวทางการทำงานด้านวัฒนธรรมตามความหมายที่ได้กล่าวมาแล้ว จะไม่แยกเป็นมิติการทำงานด้านต่างๆ หากแต่จะเชื่อมโยงเกี่ยวพันกันไปตลอดไม่ว่าจะเริ่มต้นจากแง่มุมใด ลงท้ายแล้วก็ต้องพยายามพัฒนาให้ครบถ้วนทุกมิติ (totality) ไม่เป็นการพัฒนาที่เน้นหนักไปในมิติใดมิติเดียว (one-dimension) และในสถานการณ์ที่เป็นจริง การที่จะเริ่มต้นใน

แง่มุมใดหรือจะเลือกทำงานของวิธีการแบบใดนั้น สภาพความเป็นจริงของชุมชน ความสนใจและการรับรู้ปัญหาของชุมชน จะเป็นตัวกำหนดมากกว่าว่าเราจะต้องทำโครงการแบบไหน หากเข้าไปในหมู่บ้านที่ขาดข้าว ก็แน่นอนว่า เราจำเป็นต้องทำธนาคารข้าว นี่จึงเป็นความหมายอีกด้านของคำว่า "การพัฒนาจากเบื้องล่างขึ้นมา" ต่อจากนั้นก็เป็นที่ของนักพัฒนาว่าจะทำโครงการธนาคารข้าวให้ออกมาในรูปแบบไหน มีเป้าหมายเพื่อกลุ่มไหน จะเป็นด้านเศรษฐกิจล้วนๆ หรือเป็นเครื่องมือก่อให้เกิดนายทุนน้อยรายใหม่ในหมู่บ้าน หรือเป็นหนทางในการรื้อฟื้นคุณค่าดั้งเดิมในการช่วยเหลือเกื้อกูลกันขึ้นมา ฯลฯ

ทัศนคติในการมองของชุมชน

เนื่องจากทัศนคติในการมองชุมชนมีความเกี่ยวข้องอย่างยิ่งกับการทำงานพัฒนาด้านวัฒนธรรมชุมชน ในที่นี้ จึงขออธิบายความเข้าใจของผู้เขียนที่มีต่อชุมชนเสียก่อน

ในการศึกษาชุมชนนั้น ผู้เขียนมีความเห็นว่า เราจำเป็นต้องจัด "ทัศนคติที่มีเอาไว้ล่วงหน้า" (a priori) ออกไปเสียก่อน เช่น ความคิดแบบ โรแมนติกที่มองว่า ชุมชนหมู่บ้านนั้นมีแต่ความเรียบง่าย เป็นเนื้อเดียว หรือมิฉะนั้นก็มองกลับไปอีกสุด โด่งหนึ่งว่า ชุมชนชนบทนั้นมีความลึกลับซับซ้อน เต็มไปด้วยความขัดแย้งแผ่คลุมไปทั่ว อะไรทำนองนั้น ทั้งนี้เพราะในความเป็นจริง ชุมชนชนบทนั้น จะว่าเรียบง่ายก็เรียบง่าย จะว่าซับซ้อนก็ซับซ้อน ปัญหาอยู่ที่ว่า ตรงไหนที่เรียบง่าย ตรงไหนที่ซับซ้อน จะว่ามีความสามัคคีกลมเกลียวเป็นปึกแผ่นกันก็มี จะว่ามีความขัดแย้งกันก็มี เพราะหากไม่มีความสามัคคีเป็นปึกเป็นแผ่นแล้ว ชุมชนหมู่บ้านก็คงจะไม่มีชีวิตยืนยาวมาจนทุกวันนี้ แต่ในทำนองเดียวกัน หากปราศจากความขัดแย้งเสียแล้ว ก็คงไม่จำเป็นต้องมีพิธีกรรมเพื่อการคืนดีกันเกิดขึ้นมา การวิเคราะห์ชุมชนจึงต้องเริ่มจากสภาพความเป็นจริง ไม่ใช่สภาพตามกรอบความคิดที่วางไว้ล่วงหน้า⁽¹⁴⁾

นอกจากนั้น เราต้องมอง "ชุมชนชนบท" ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของสังคมประเทศและสังคมโลก นี่ก็หมายความว่า ในปัจจุบันนี้ แทบจะไม่มีชุมชนไหนมีลักษณะเป็นชุมชนที่ปิดตัวได้อีกต่อไปแล้ว อิทธิพลและความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมประเทศและสังคมโลกย่อมส่งผลกระทบต่อชนบทอย่างแน่นอน แต่จะเป็นผลสะท้อนแบบพายุได้ฝุ่นหรือแบบคลื่นกระทบฝั่งนั้น เป็นความเป็นจริงที่เราต้องสำรวจดู แต่เราอาจจะกล่าวสรุปถึงแนวโน้มหลักๆ บางประการของความเกี่ยวข้องระหว่างชุมชนชนบทกับโลกภายนอกได้ว่า เมื่อเรากล่าวว่าวัฒนธรรมของชุมชนกำลังอยู่ในอันตราย สังคมชนบทกำลังอยู่ในสภาพแตกสลายนั้น ก็เป็นเพราะว่าผลลัพธ์จากการที่ติดต่อกับโลกภายนอกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน ทำให้ปัจจัยที่สร้างความขัดแย้งมีสูงขึ้น (ไม่ว่าจะเป็นความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ อภิสิทธิ์ของบางกลุ่ม ความขัดแย้งด้านแนวคิด อุดมการณ์ ความขัดแย้งเรื่องสิทธิและอำนาจ) ไม่ว่าจะเป็นการเข้าไปของหน่วยงานรัฐ องค์กรธุรกิจ องค์กร

เอกชน สถาบันโรงเรียน สถาบันสาธารณสุข ระบบการคมนาคม ฯลฯ ในขณะที่ปัจจัยที่เคยจัดการ
ผ่อนปรนหรือบรรเทาความขัดแย้งกลับมีน้อยลงหรือค่อยๆสูญหายไป อันที่มีเหลืออยู่ก็ทำหน้าที่
ไม่ได้เต็มที่

ในท้ายที่สุด ผู้เขียนก็ไม่ค่อยเห็นด้วยกับทัศนะที่มองว่าชุมชนแต่ละชุมชนนี้คือภาพระดับ
จุลภาค (micro) และภาพของสังคมใหญ่ทั้งหมดเป็นภาพรวมแบบมหภาค (macro) โดยที่ภาพ micro
และ macro นั้นมีความแตกต่างกันโดยสิ้นเชิง เช่น ในขณะที่ภาพ micro มีความประสานกลมกลืน มี
ความเรียบง่าย มีการช่วยเหลือเกื้อกูลกัน ภาพ macro ก็กลับมีแต่ความขัดแย้ง สลับซับซ้อน แก่งแย่ง
ผลประโยชน์กัน แทนที่จะแยกภาพทั้งสองออกจากกันเป็นขาวกับดำ (dichotomy) เช่นนี้ ผู้เขียน
กลับมีทัศนะว่าในภาพ micro นั้นก็มีลักษณะของภาพ macro ประกอบเป็นส่วนหนึ่งอยู่ด้วย ในแต่
ละชุมชน มีความขัดแย้งระหว่างเรื่องผลประโยชน์ส่วนตัวและส่วนรวม มีโครงสร้างของอำนาจที่
แตกต่างกัน มีความเหลื่อมล้ำกันในแง่สิทธิทางสังคมดำรงอยู่ เพียงแต่เราอาจจะต้องวิเคราะห์ดู
ว่า มีกลไกอะไรบ้างที่จะจัดการกับสถานการณ์เหล่านั้น และสภาวะดังกล่าวได้มีการเปลี่ยนแปลง
พลวัตไปอย่างไรบ้าง

หัวข้อที่อาจจะเลือกศึกษาวิจัยได้

จากนี้จะขอยกตัวอย่างประเด็นหัวข้อบางประเด็นที่อาจจะนำมาศึกษาวิจัยได้ อย่างไรก็ตาม
การที่จะกำหนดว่าควรจะต้องเลือกศึกษาวิจัยอะไรนั้น ในความเป็นจริงแล้ว เกิดมาจากปัญหาและความ
จำเป็นในภาคปฏิบัติ (ดังที่ได้กล่าวถึงลักษณะพิเศษของการวิจัยแบบ action research มาแล้วข้างต้น)
สำหรับวัตถุประสงค์ในการศึกษานั้น ได้แก่ พิธีกรรม นิทานพื้นบ้าน ตำนาน เรื่องตลก การจัดองค์กร
ชาวบ้าน ความเชื่อ เคล็ดลับ ฯลฯ โดยที่เราอาจจะศึกษาทั้งในลักษณะที่เป็น dead culture และ
ลักษณะที่เป็น lived culture โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การศึกษาถึงวิธีการที่เนื้อหาและรูปแบบวัฒนธรรม
เหล่านี้ได้ถูกนำมาหรือฟื้นฟูปฏิบัติในกิจกรรมการพัฒนา สำหรับเครื่องมือในการวิจัยนั้น สามารถ
นำมาใช้ได้ทุกอย่างตามความเหมาะสมของเงื่อนไขและสภาพการณ์

ส่วนการที่จะเลือกให้ความสำคัญกับวัตถุประสงค์ชิ้นใดมากเป็นพิเศษนั้น ก็ขึ้นอยู่กับสภาพความ
เป็นจริงในแต่ละพื้นที่ เพราะในแต่ละชุมชนนั้น วัตถุประสงค์ด้านมรดกวัฒนธรรมดั้งเดิมมีหลงเหลืออยู่
ไม่เท่ากัน วัตถุประสงค์ที่มองเห็นได้ง่ายที่สุด คือ การหลงเหลือด้านวัตถุ ตัวอย่างเช่น ชาวบ้านอีสานที่แม่
จะอพยพไปอยู่แถวภาคตะวันออก แต่ก็ยังคงรักษารitualประเพณีดั้งเดิมเอาไว้ เช่น การทอผ้า
แม้ว่าเสื้อผ้าที่ใช้ในชีวิตประจำวันจะซื้อหาจากตลาด แต่ถ้าเป็นผ้าที่จะใช้ในงานบุญจะต้องทอเอง
เพราะถือว่าถ้าเป็นผ้าซื้อจากภายนอกจะไม่ได้บุญ หรืออย่างการใช้ครกกระเดื่องเพื่อทำขนมจีนไป
ทำบุญก็เป็นเงื่อนไขให้ครกกระเดื่องยังคงหลงเหลืออยู่ แม้ว่าการสีข้าวเพื่อใช้หุงกินใน
ชีวิตประจำวันจะใช้โรงสีข้าวแล้วก็ตาม (วัสดุที่เป็นวัตถุดิบดังกล่าวคงจะหายไป หากมีโรงงานทำ

ชนมเงินมาขายหรือความคิดเรื่องการ ไปทำบุญมีลดน้อยลง)

จากนี้จะเสนอตัวอย่างหัวข้อที่ผู้วิจัยและคณะกำลังทำการศึกษาวิจัยอยู่พอสังเขป

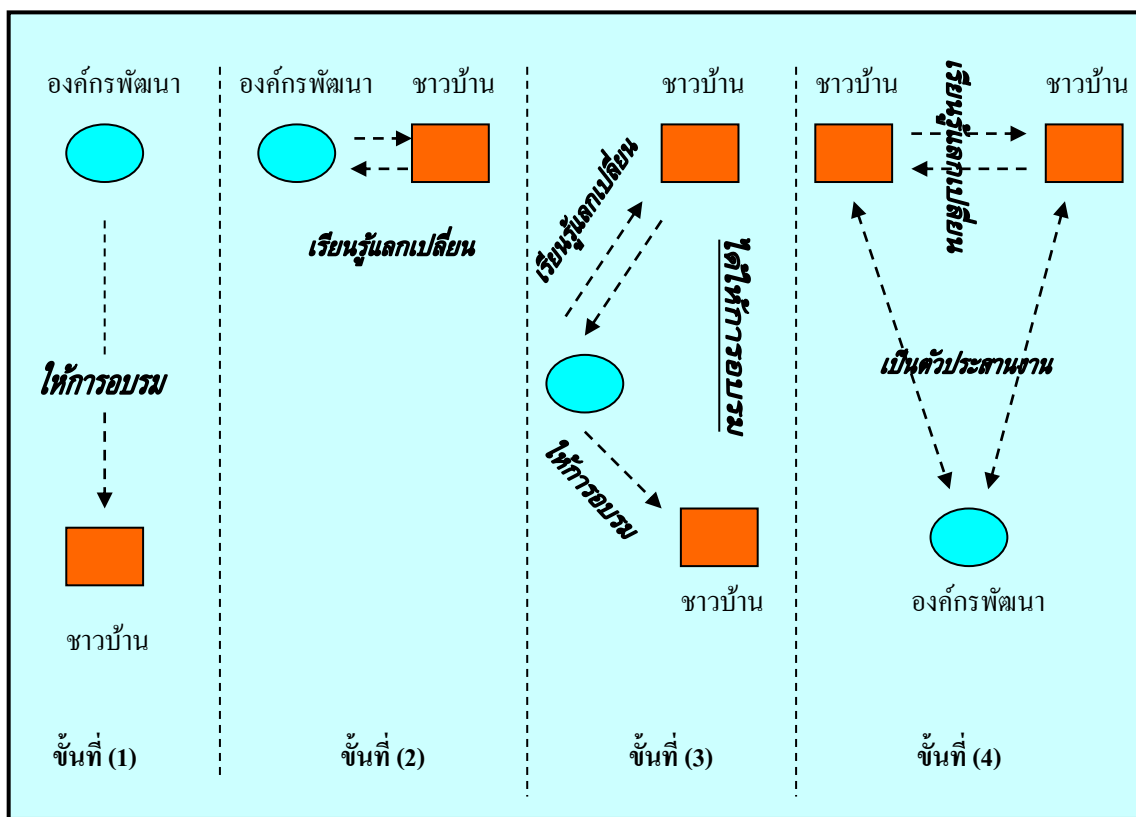
1. เก็บรวบรวมวิธีการต่างๆที่นักพัฒนา ผู้นำชาวบ้าน และชาวบ้าน นำเอารูปแบบและเนื้อหาทางวัฒนธรรมไปใช้ในงานพัฒนา เพื่อที่จะนำมาศึกษาวิเคราะห์ข้อดีข้อเสีย จุดอ่อนจุดแข็งในขั้นต่อมา ตัวอย่างเช่น ในภาคอีสานกลุ่มชาวบ้านที่รวมตัวกันทำเครดิตยูเนียน ในการให้การศึกษาแก่สมาชิกถึงเจตนารมณ์ของเครดิตยูเนียนว่าต้องอาศัยจิตใจที่สามัคคีของสมาชิกนั้น ผู้นำชาวบ้านได้ให้การศึกษาด้วยการเลือกร่องผลงาที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับความสามัคคีมาใช้ในการอบรม ซึ่งช่วยให้ชาวบ้านทั้งเข้าใจได้ดี และยังมีความสำนึกที่ซาบซึ้ง เพราะผลงาเป็นเรื่องราวที่ฝังรากลึกอยู่ในวัฒนธรรมของชาวบ้านเอง เมื่อผู้นำชาวบ้านสามารถจะเชื่อมโยงเปรียบเทียบอุปมาอุปไมยจากเรื่องราวในผลงาเข้ากับงานเครดิตยูเนียนที่กำลังทำอยู่ได้อย่างแนบเนียนกลมกลืน ก็ยังเป็นวิธีการให้การศึกษาที่ดียิ่งกว่าการอบรมทฤษฎีเครดิตยูเนียนเสียอีก

ประเด็นย่อยๆที่เกี่ยวกับการประยุกต์สิ่งที่มีอยู่ในวัฒนธรรมดั้งเดิมมาใช้ในงานพัฒนานั้นมีอยู่อย่างมากมาย ดังเช่น กรณีที่คล้ายคลึงกับตัวอย่างที่หยิบยกมาข้างต้นนี้ อาจจะใช้ได้กับการนำเอาหมอลำ นิทานสอนใจ คำคม ฯลฯ มาใช้ด้วยเช่นกัน ในบางกรณีก็อาจจะเป็นการประยุกต์เอากลุ่มหรือองค์กรที่มีอยู่เดิมมาใช้ประโยชน์สำหรับงานพัฒนาสมัยใหม่ เช่น ในวัฒนธรรมดั้งเดิมมักจะมีกลุ่มผู้อาวุโสที่ทำหน้าที่สอดส่องดูแลความสงบสุขของชุมชน เป็นตุลาการจัดการปัญหาขัดแย้ง เป็นผู้ชี้แนะวิธีการแก้ปัญหาต่างๆในชุมชน ดังนั้น ในการดำเนินการของงานพัฒนาจะสามารถพึ่งพาอาศัยกลุ่มอาวุโสเหล่านี้ให้เข้ามามีบทบาทดูแลงานพัฒนาไปด้วย อย่างไรก็ตาม หลังจากมีการปรับใช้วัฒนธรรมดั้งเดิมเหล่านี้แล้ว ควรมีการศึกษาร่วมกันว่า มีจุดดีและจุดด้อยอย่างไรบ้าง เพราะการนำมาใช้นั้น มิใช่จะมีผลประโยชน์ด้านดีด้านเดียวเสมอไป

2. ทำการสรุปบทเรียนกิจกรรมงานพัฒนาที่อาศัยรากฐานจากวัฒนธรรมชุมชนเพื่อวิเคราะห์หาหลักเกณฑ์ เงื่อนไข กลวิธี requirements รวมทั้งวิธีการทำงานด้วย ตัวอย่างเช่น การปะทะกันระหว่างวัฒนธรรมสองกระแสนั้น จะรุนแรงหรือจะทำกิจกรรมอะไรบ้างเพื่อเลือกวัฒนธรรมที่เป็นประโยชน์แก่ชาวบ้านมากที่สุด กรณีรูปธรรมได้แก่การโต้เถียงกันในเรื่องการจะใช้ควายเนื้อหรือควายเหล็กในการทำนา ซึ่งเกี่ยวข้องมาถึงเรื่องการจัดทำธนาคารควาย หรือกรณีตัวอย่างของการขยายกิจกรรมพัฒนาจากอย่างหนึ่งไปสู่อีกอย่างหนึ่งจะมีขั้นตอนอย่างไร เช่น การทำสหกรณ์ร้านค้า นั้น มักจะมีปัญหาเสมอ หากจัดทำขึ้นเป็น โครงการพัฒนาดำดับแรกๆ ทั้งนี้เพราะเป็นเรื่องของเงินๆทองๆ และต้องอาศัยระบบการจัดการสมัยใหม่ (เช่น การลงบัญชีซื้อขาย) ซึ่งชาวบ้านขาดความคุ้นเคย แต่การทำสหกรณ์ร้านค้าอาจจะได้รับผลสำเร็จหากไปทำในกลุ่มชาวบ้านที่ได้มีประสบการณ์การรวมกลุ่มทำกิจกรรมการพัฒนาดังกล่าวมานานพอสมควร เช่น เป็นกิจกรรมที่มีต่อเนื่องมาจากธนาคารข้าว ธนาคารควาย ธนาคารปุ๋ย ธนาคารยา และชาวบ้านได้ปรับเปลี่ยนการทำ

กิจกรรมเหล่านี้ให้เข้ากับสภาพวัฒนธรรมที่เป็นอยู่ในอีกกรณีหนึ่งได้แก่การค้นหาวิธีการขยายงานจากหมู่บ้านหนึ่งไปยังหมู่บ้านอื่นๆ โดยอาศัยเครือข่ายของวัฒนธรรมดั้งเดิม เช่น ขยายโครงการธนาคารข้าวตามระบบเครือข่ายไปยังหมู่บ้านข้างเคียง

การสรุปบทเรียนการพัฒนาแนวทางวัฒนธรรมชุมชนนี้ จะย้อนกลับมาสู่การปรับปรุงรูปแบบและวิธีการทำงานขององค์กรพัฒนาในขั้นต่อมา ดังได้กล่าวมาบ้างแล้วข้างต้น ดังเช่นตัวอย่างการปรับเปลี่ยนรูปแบบการจัดการศึกษาขององค์กรพัฒนาที่มีวิวัฒนาการมาเป็น 4 ขั้นตอน ดังนี้คือ

3. การศึกษาการจัดองค์กรชาวบ้านที่เคยมีอยู่ในวัฒนธรรมดั้งเดิม ดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ในวัฒนธรรมดั้งเดิมของชาวบ้านนั้นมีได้ว่างเปล่า โดยเฉพาะในเรื่องที่เกี่ยวกับการจัดตั้งองค์กร (ทั้งนี้เพราะการทำโครงการพัฒนานั้น เรามีแนวทางการร่วมมือกันเป็นกลุ่ม มิใช่ต่างคนต่างทำในระดับปัจเจกบุคคล) ในชุมชนแต่ละแห่ง จะมีรูปแบบและเนื้อหาของการทำงานร่วมกันเป็นกลุ่มในระดับต่างๆ อาจจะเริ่มตั้งแต่กลุ่มครอบครัว กลุ่มเครือข่าย กลุ่มหมู่บ้าน กลุ่มเขต (ระหว่างหมู่บ้าน) นอกจากนั้นก็อาจจะมีกลุ่มเฉพาะกิจอื่นๆ เช่น กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มหัวหมวดวัด กลุ่มผู้อาวุโส ฯลฯ

ประเด็นย่อยๆที่เราอาจจะศึกษาได้เกี่ยวกับการจัดองค์กรชาวบ้านมีได้หลายแง่หลายมุม เริ่มตั้งแต่การสำรวจว่า การมารวมกลุ่มกันในความหมายของชาวบ้านนั้นหมายความว่าอะไร เช่น ชาวบ้านจะให้ความหมายว่า การมารวมกันเป็นกลุ่มนั้นหมายถึง การรวมกัน ใน 3 ประการคือ 1.การนำเอาปัจจัย 4 (ข้าว เงิน วัตถุประสงค์อื่นๆ) มารวมกัน 2.การนำเอาจิตใจมารวมกัน และ 3.การมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวกลุ่มให้อยู่ร่วมกันได้ยาวนาน (เช่น ผีบรรพบุรุษ) การมารวมกลุ่มกันนั้น ก็เพื่อจะทำกิจกรรมให้บรรลุผลประโยชน์ร่วมกันบางอย่าง ซึ่ง ณ จุดนี้ เราอาจจะศึกษาถึงคุณค่าดั้งเดิมที่มีอยู่ในการรวมกลุ่มตามแบบประเพณี (เช่น คุณค่าในการเห็นแก่ส่วนรวม หรือคุณค่าในการเห็นแก่ผลประโยชน์ส่วนตัว) การรวมกลุ่มกันนั้นครอบคลุมอยู่ในหน่วยทางสังคมระดับใด ตัวอย่างจากการวิเคราะห์ประเมินผลงานพัฒนาที่ผ่านมาในอดีตจะพบว่า ในขณะที่หน่วยครอบครัวและหน่วยเครือญาติจะเป็นหน่วยที่พื้นฐานที่สุดในการจัดตั้งเป็นองค์กรทางสังคมของชาวบ้านก่อนที่จะขึ้นมาถึงหน่วยหมู่บ้าน หน่วยเขต (ระหว่างหมู่บ้าน) แต่โดยส่วนใหญ่แล้ว กิจกรรมการพัฒนามาจะเริ่มต้นที่จะลงระดับหมู่บ้าน โดยมองข้ามหน่วยเครือญาติ และมักจะนึกสมาชิกในครอบครัวออกมา ร่วมงานพัฒนาแต่เพียงส่วนเดียว (งานพัฒนาเป็นกิจกรรมของผู้ชายที่ผู้หญิงไม่มีส่วนเกี่ยวข้อง) การทำกิจกรรมในรูปแบบดังกล่าวไม่สอดคล้องกับรูปแบบการจัดองค์กรที่มีอยู่ในประเพณี

นอกจากนั้น ส่วนประกอบขององค์กรที่สำคัญประการหนึ่งคือผู้นำ ซึ่งเราอาจจะเริ่มศึกษาได้ตั้งแต่รูปแบบของผู้นำในชุมชน (เช่น ผู้นำเดี่ยว หรือกลุ่มผู้นำ เป็นผู้นำเฉพาะกิจหรือเป็นผู้นำแบบรวมศูนย์ในทุกเรื่อง) รวมทั้งเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังรูปแบบต่างๆเหล่านั้น ศึกษาถึงเกณฑ์ต่างๆที่ชาวบ้านใช้ในการเลือกผู้นำสำหรับภารกิจแต่ละอย่าง เช่น เกณฑ์เรื่องความดี ความเก่งกาจ ความมีประสิทธิภาพ ในกรณีของผู้นำเหมืองฝายซึ่งจะต้องเผชิญหน้ากับความขัดแย้งในเรื่องการแบ่งปันน้ำ อยู่ตลอดเวลา จำเป็นจะต้องเป็นผู้ที่มีจิตใจอดทน ใจคอหนักแน่น ไม่หวั่นไหวกับคำครหาขู่ข่มที่นำสังเกตสำหรับผู้นำกลุ่มพัฒนาต่างๆ มักจะเป็นผู้ที่ผ่านการบวชเรียนมาแล้ว ซึ่งเราอาจจะศึกษาถึงเหตุผลที่อยู่เบื้องหลังลงไป วิธีการวิจัยที่อาจจะใช้ได้กับเรื่องผู้นำในกรณีที่มีการประชุมผู้นำจากหลายๆหมู่บ้าน (ประชุมระดับเขต) ก็คือ การขอให้แต่ละคนเล่าอัตชีวประวัติของตนให้กลุ่มได้ฟัง เพื่อช่วยอธิบายถึงมูลเหตุจูงใจเบื้องหลังการทำงานเพื่อส่วนรวม ความยากลำบากที่ต้องพบ การทดสอบจิตใจที่เสียสละ ฯลฯ นอกจากนี้ ยังสามารถใช้วิธีการดังกล่าวในการสืบทอดผู้นำรุ่นใหม่หรือกลุ่มเยาวชน วิธีเล่าอัตชีวประวัติให้กลุ่มฟังนี้ ก็เป็นวิธีการแบบดั้งเดิมเช่นกัน (แต่อาจจะขยายจากระดับ “ครอบครัว” มาเป็น “ภายในกลุ่มพัฒนา”)

ในการจัดตั้งกลุ่มแต่ละกลุ่ม จะต้องมีวิธีการจัดการและวิธีการดำเนินงานที่มีลักษณะเฉพาะตัว การศึกษาข้อมูลเกี่ยวกับองค์กรดั้งเดิมนี้อาจจะทำให้เข้าใจวิถีคิดเบื้องหลัง และนำมาเป็นพื้นฐานสำหรับการก่อตั้งกลุ่มแบบใหม่ได้ ตัวอย่างเช่น ทางภาคเหนือมีรูปแบบการเลี้ยงควายผ่างซึ่งเป็นการตกลงสัญญากันระหว่างเจ้าของควายและผู้เลี้ยงว่าจะแบ่งครึ่งลูกควายที่ออกมา หากเรา

ทราบกฎระเบียบและวิธีการจัดการดังกล่าว จะได้นำมาเป็นพื้นฐานสำหรับการวางกฎระเบียบของธนาคารควาย เพราะเราจะได้เข้าใจถึงหลัก "ความยุติธรรมแบบชาวบ้าน" "วิธีการจัดการปัญหาไม่ให้ยุ่งยากซับซ้อนมาก" รวมทั้งวิธีการลงโทษผู้ที่ละเมิดสัญญา เป็นต้น และเนื่องจากข้อเท็จจริงที่ว่า กลุ่มทุกกลุ่มย่อมต้องมีความขัดแย้งและการกระทบกระทั่งกันเป็นธรรมดา เราจึงต้องสำรวจว่ามีอะไรบ้างที่ทำหน้าที่เป็น "กาวใจ" ที่ผนึกการรวมตัวของชาวบ้านให้คงอยู่เป็นกลุ่มก้อนกันอยู่ได้

4. การวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชน สำหรับหัวข้อนี้คงไม่ต้องกล่าวรายละเอียดมากนัก เพราะได้มีการกล่าวถึงไว้ที่อื่น ๆ มาแล้ว⁽⁴⁵⁾ ในที่นี้เพียงแต่จะตั้งข้อสังเกตว่า ในการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชนนั้น จะต้องเป็นการวิเคราะห์ร่วมกันระหว่างนักวิชาการ นักพัฒนา และชาวบ้าน มิใช่ให้นักพัฒนาไปวิเคราะห์ให้ชาวบ้านฟัง และไม่ควรมีการวิเคราะห์ที่แน่นอนตั้งเอาไว้ล่วงหน้าก่อน แต่ควรจะเริ่มจากข้อเท็จจริงที่มีอยู่ ในส่วนของการวิเคราะห์นั้น นอกจากจะสนใจข้อมูลจากอดีตที่เกิดขึ้นแล้ว ยังน่าจะสนใจการรับรู้อดีตที่ชาวบ้านมีต่อตัวเอง มีต่อบรรพบุรุษอีกด้วย

หน้าที่ที่สำคัญสำหรับนักวิชาการหรือนักพัฒนาในกระบวนการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ชุมชนก็คือ การตั้งคำถามเพื่อก่อให้เกิดแนวความคิดเปรียบเทียบระหว่างอดีตกับปัจจุบัน มองเห็นกลไก/เงื่อนไขที่นำมาสู่การเปลี่ยนแปลง และคาดเดาแนวโน้มที่จะเกิดขึ้นต่อไปในอนาคต ตัวอย่างเช่น แม้แต่ชื่อบ้าน "โสกน้ำขาว" ซึ่งหมายความว่า เป็นพื้นที่ที่เคยมีน้ำอย่างอุดมสมบูรณ์ (และก็ตรงกับหลักการตั้งหมู่บ้าน โดยทั่วไปในภาคอีสาน ซึ่งจะต้องแสวงหาสถานที่ที่มีดินค้ำน้ำชุ่ม) แต่เหตุใดหมู่บ้านโสกน้ำขาวในปัจจุบันจึงได้แห้งแล้งอย่างที่เป็นอย่างอยู่ การพิจารณาประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น ในด้านหนึ่ง นอกจากจะได้ทราบถึงปัญหาอุปสรรคและความยากลำบากต่างๆ ที่บรรพบุรุษได้เผชิญมาแล้ว ในอีกด้านหนึ่ง ก็ยังต้องมองดูถึงความพยายามที่จะต่อสู้ ต่อต้าน เอาชนะอุปสรรคนั้น ต้องวิเคราะห์ให้เห็นถึงกลไกและเงื่อนไข กลวิธี เคล็ดลับ กุศโลบาย ที่ทำให้ประสบความสำเร็จหรือล้มเหลวมาแต่ครั้งอดีต เพื่อนำมาปรับใช้ประโยชน์ในปัจจุบันด้วย

5. แนวคิดเรื่องการสร้างสมานฉันท์ (Solidarity) ระหว่างหมู่บ้านกับหมู่บ้าน ดังที่ได้กล่าวมาแต่ต้นในเรื่องความคิดในการพึ่งตนเองของชาวบ้านว่า ประกอบด้วยลักษณะ 2 ด้านคือ ทั้งพึ่งตนเอง และพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน ขอบเขตของการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันนี้ ไม่จำกัดอยู่แต่เฉพาะในหมู่บ้านของตนเท่านั้น หากแต่ขยายขอบเขตออกไปถึงหมู่บ้านอื่นๆ หรือหมู่บ้านข้างเคียง ซึ่งอาจจะมีสายสัมพันธ์แบบเครือญาติหรือเพื่อนฝูง จากประสบการณ์ในการศึกษางานพัฒนาจะเห็นได้ว่า ตามปกติเมื่อชาวบ้านเริ่มเห็นผลดีของการพัฒนาแล้ว มักจะมีแนวคิดที่อยากจะแผ่แผ่ขยายออกไปสู่บ้านใกล้เคียง เป็นการช่วยเหลือเกื้อกูลหมู่บ้านอื่นเอาไว้ เมื่อถึงคราวที่บ้านเราต้องตกทุกข์ได้ยาก บ้านอื่นก็จะได้ช่วยเหลือเราบ้าง อันที่จริงเครือข่ายการสร้างสมานฉันท์ระหว่างหมู่บ้านต่อ

หมู่บ้านนี้เป็นสิ่งที่มีอยู่ในวัฒนธรรมดั้งเดิม ดังที่จะเห็นร่องรอยได้จากงานบุญ งานประเพณี บางอย่างที่ครอบคลุมปริมาตรกว้างขวางเกินระดับหมู่บ้าน เช่น งานบุญพระเวส งานเส็งกลอง งานสลากภัต งานแข่งเรือ งานบุญบั้งไฟ เป็นต้น แต่ทว่าในยุคปัจจุบันนี้ อิทธิพลจากกระแสภายนอกได้เข้าไปทำลายสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างหมู่บ้านให้ค่อยๆ เลือนหายไป ดังนั้นกิจกรรมการรื้อฟื้นสายใยระหว่างชุมชนนี้จึงเป็นอีกมิติหนึ่งของงานวัฒนธรรม ส่วนที่จะออกมาในรูปแบบกิจกรรมอะไรและอย่างไร จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลง ปรับประสานวัฒนธรรมเดิมและวัฒนธรรมใหม่อย่างไรนั้น ก็ต้องทดลองค้นคว้ากันต่อไปในภาคปฏิบัติ

หัวข้อย่อยที่ 5 หัวข้อที่กล่าวมานี้ เป็นเพียงตัวอย่างส่วนเล็กน้อยเท่านั้นที่การวิจัยเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรมชุมชนจะสามารถทำได้ ทั้งนี้เพราะเนื้อหาวัฒนธรรมในชุมชนชนบทนั้นยังมีความอุดมสมบูรณ์อยู่อย่างมาก แม้ว่าในระดับปรากฏการณ์หรือในระดับวัฒนธรรมอาจจะสูญหายไปบ้าง แต่ในแง่โครงสร้างส่วนลึก ในระดับจิตสำนึกยังคงหลงเหลืออยู่มาก เนื่องจากกาลเวลาอันยาวนานทางประวัติศาสตร์ได้ฝังรากลึกให้เนื้อหาแก่นในของวัฒนธรรมดั้งเดิมยังคงตกผลึกอยู่ในชุมชน เพียงแต่จะต้องมีสำนึกที่จะเสาะแสวงหาและทำการรื้อฟื้นขึ้นมา ด้วยเหตุนี้ งานวิจัยในแนวนี้จึงยังคงเปิดกว้างต่อการศึกษาอีกมาก

สำหรับการประเมินผลคุณค่าของงานวิจัยเพื่อการพัฒนาวัฒนธรรมชุมชนนั้น ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้นแล้วว่า เนื่องจากลักษณะของการวิจัยที่ผู้เขียนใช้เป็นแบบ action research ดังนั้นถึงแม้ว่าจะมีเกณฑ์วินิจฉัยหลายๆเกณฑ์ในการตัดสินประเมินคุณค่าของงานวิจัย เช่น เกณฑ์มาตรฐานทางวิชาการ เกณฑ์วัดคุณภาพการที่มีต่อภาคปฏิบัติ ฯลฯ แต่ผู้เขียนมีความเห็นว่า ในท้ายที่สุดแล้ว เกณฑ์วัดคุณภาพการที่มีต่อภาคปฏิบัติการนั้นก็จะเป็เกณฑ์ที่ชี้ขาด ถึงแม้ว่าในบางกรณีมาตรฐานทางวิชาการของงานวิจัยกับคุณค่าที่สามารถนำไปประโยชน์ไปใช้ได้ ในภาคปฏิบัติจะประสานสอดคล้องส่งเสริมซึ่งกันและกัน แต่ก็อาจจะมีอีกหลายกรณีที่เกณฑ์ทั้งสองนั้นอาจจะเป็นคนละเรื่องเดียวกันก็เป็นได้

เอกสารอ้างอิง

1. สำหรับผู้ที่สนใจในแนวการวิจัยแบบใหม่ทั้งสองแบบนี้ จะดูรายละเอียดได้จาก สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, **การวิจัยเพื่อสร้างจิตสำนึก** รุ่งเรืองศาสน์การพิมพ์, กรุงเทพฯ, 2525; สุภางค์ จันทวานิช, "การวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม", ใน โอวาทสุทธานารักษ์ (บรรณาธิการ), **การศึกษากับการมีส่วนร่วมของประชาชน** สารมวชนการพิมพ์ กรุงเทพฯ, 2528.
2. ดู Fr. Fillippe Fanchette "การตีความวัฒนธรรม", **สังคมพัฒนา**, 4/2529, หน้า 23-29.
3. ดูตัวอย่างได้จากทัศนะของ อภิชาติ ทองอยู่ **วัฒนธรรมกับชุมชน**, รุ่งเรืองศาสน์การพิมพ์, กรุงเทพฯ, 2527.
4. ดูเช่นผลจากการวิจัยของ กาญจนา-กนกศักดิ์ แก้วเทพ, **การพึ่งตนเอง : สักยภาพในการพัฒนาของชนบท**, สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2530.
5. อภิชาติ ทองอยู่ "บทเสวนาเรื่องวัฒนธรรมกับงานพัฒนา", **ชุมชนพัฒนา**, 1:1 (พ.ค.-มิ.ย. 2529), หน้า 76-77; บุญเพรง บ้านบางพูน, "นักพัฒนาในท่ามกลางวัฒนธรรมสองกระแส" ใน **ศรัทธาพลังชุมชน**, สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2527.
6. บุญเพรง บ้านบางพูน, "การพัฒนาจิตสำนึก", เล่มเดิม **เชิงอรรถที่ 5**.
7. สำหรับรายละเอียดในเรื่องนี้ ดูได้จาก กาญจนา แก้วเทพ, **มรดกทางวัฒนธรรมและศาสนา**, สภาคาทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา, 2530.
8. ดู Fr. Fillippe Fanchette, **เรื่องเดิม**, **เชิงอรรถที่ 2**.
9. ดูความหมายของการพึ่งตนเองแบบต่างๆได้จาก กาญจนา-กนกศักดิ์ แก้วเทพ, **เล่มเดิม** **เชิงอรรถที่ 4**.
10. กาญจนา แก้วเทพ, "วิเคราะห์วัฒนธรรมพื้นฐาน", **สังคมพัฒนา**, 3/2528, หน้า 48-59.
11. ดูบทสรุปของ **เอกสารสรุปการสัมมนาวัฒนธรรมกับงานพัฒนา**, โครงการศึกษาทางเลือกการพัฒนา สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.
12. สำหรับกรณีรูปธรรมเกี่ยวกับการถกเถียงเรื่องคุณค่าของการใช้ควายเนื้อและควายเหล็ก จะดูรายละเอียดได้จาก **สังคมพัฒนา**, 4/2529.

13. ส่วนนี้เป็นแนวการศึกษาวัฒนธรรมตามทัศนะของ Raymond Williams, **Culture and Society, 1780-1950**, Pelican Book, London, 1963.
14. คูการถกเถียงเรื่องนี้ได้ใน **แนวคิดในการพัฒนาสังคม**, โครงการอาสาสมัครเพื่อสังคม, 2527, (โดยเฉพาะอย่างยิ่งบททดลองนำเสนอแนวคิดในการพัฒนาชุดที่ 5 เชียงวัฒนธรรมชุมชน).
15. สำหรับตัวอย่างการศึกษาประวัติศาสตร์ชุมชนอย่างละเอียดได้แก่ งานของ นัตรีทิพย์ นาคสุภา, **เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต**, สำนักพิมพ์สร้างสรรค์วิชาการ, กรุงเทพฯ, 2527.